

Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі
Бәрімбек Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы

Әбдіреева Камшат Оразғалықызы

Магистрлік диссертация

Ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандар жасайтын құқық
бұзушылықтардың алдын алу және жолын кесу бойынша қызметін
әкімшілік-құқықтық реттеудің проблемалық мәселелері

«Магистр» мамандығы бойынша академиялық дәрежесін ізденушілікке
«7М12301-Құқық қорғау қызметі»

Ғылыми жетекші:
з.ғ.д., З.С.Тоқыбаев

Қарағанды - 2020

МАЗМҰНЫ

Кіріспе.....	4
1. Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарын әкімшілік-құқықтық алдын алу және жолын кесудің тарихи дамуы мен мәні.....	9
1.1 Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарын алдын алу және жолын кесу бойынша мемлекеттік жүйенің дамуы.....	9
1.2 Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылығының себептері мен үрдістері.....	16
1.3 Ішкі істер органдарының қызметінде кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарын алдын алу және жолын кесудің мәні мен маңызы.....	20
2. Ішкі істер органдарымен кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарын алдын алу және жолын кесу бойынша құқықтық және ұйымдастырушылық-тактикалық аспектілері.....	34
2.1 Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарын алдын алу және жолын кесу бойынша ІІО қызметінің құқықтық қамтамасыз етілуі.....	34
2.2 Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының тиімді алдын алудың негізі ретінде қоғамға қарсы мінез-құлықты кәмелетке толмағандарды анықтау.....	43
2.3 Ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарын алдын алу бойынша әкімшілік қызметінің нысандары мен әдістері.....	58
2.4 Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарын алдын алу және жолын кесу жүйесінің басқа субъектілерімен ішкі істер органдарының өзара әрекеттесуі.....	72
Қорытынды.....	84
Қолданылған әдебиеттер тізімі.....	87

Жұмыста қолданылатын қысқартулар

АҚШ - Америка Құрама Штаттары
ӘҚБТ ҚРК - Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан
Республикасының кодексі
БҰҰ- Біріккен Ұлттар Ұйымы
ЖОО – Жоғары оқу орындары
КТІ УПИ - Кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі учаскелік полиция
инспекторлары
КТІБ - Кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлініс
ҚР ІМ – Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі
ООО – Орта оқу орындары
ТМД - Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы
ІО – Ішкі істер органдары
ІМ – Ішкі істер министрлігі
ПД – Полиция департаменті

КІРІСПЕ

Тақырыптың өзектілігі. Қылмыстар мен құқық бұзушылықтар қазіргі уақытта мемлекет пен қоғамда қалыптасқан қоғамдық қатынастармен себепті байланыс екені бәріне мәлім.

Қазіргі жағдай, оның ішінде білім берудің, жастардың бос уақытының, туризмнің, спорттың коммерцияландырылуы, еңбек қатынастарда нарық заңдардың талаптары, заңдармен көзделген құқықтар мен кепілдіктердің орындалмауы, жұмыссыздықтың өсуі, инфляция, эротиканы, темекі бұйымдарын спирт ішімдіктерін кең жарнамалауы, олардың кедергісіз сатылуы және қолжетімділігі – міне кәмелетке толмағандардың арасында құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін себептердің толық емес тізімі, әсіресе нашар және орташа деңгейде тұратындардың арасында.

Бүгін көшелерде қайыр сұрап, нашақорлықпен және жезөкшелікпен айналысып жүрген, және қоғамға жат өмір сүріп жатқан қадағалаусыз балалар мен жас өспірімдер жиі кездеседі.

Кәмелетке толмағандардың арасында құқық бұзушылықтар мен қадағалаусыздығына талдау қазіргі кезеңде жүргізіліп жатқан экономикалық реформалардың осы санаттағы халықтың осы санатының әлеуметтік-құқықтық жағдайына оң әсер етпегенін растайды.

Кәмелетке толмағандар арасында құқық бұзушылардың алдын алу бойынша жаңа ғылыми негізделген шешімдерді іздестіру және табу, кәмелетке толмағандардың проблемаларына заңнамалық араласудың оңтайлы лимиттерін құру, кәмелетке толмағандар қатысатын қоғамдық қатынастарды реттеуде мораль және құқық нормалардың үйлесуі, балалар мен жастарды тәрбиелеу бойынша тарихи қалыптасқан ұлттық дәстүрлерін жаңғырту бүгінгі таңда өте өзекті мәселе.

Қолданыстағы заңнамаға сәйкес, кәмелетке толмағандар жасайтын құқық бұзушылықтарды алдын алу және жолын кесу бойынша негізгі жұмысты ішкі істер органдарын жүргізеді. Ішкі істер органдары кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алу бойынша кең көлемде жұмыс атқарады, бірақ кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтарын алдын-алу бөлімдері өз міндеттерін толығымен шешеді деп айту әлі ерте. Осыған байланысты ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарын алдын алу бойынша бөліністерінің қызметін бірқатар бағытта жетілдіру қажет. Осылайша, қазіргі уақытта ішкі істер органдарының осы бөлімшелері кадрлық және материалдық-техникалық қамтамасыз ету проблемаларымен кездеседі, сонымен қатар кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарын алдын алу бойынша басқа субъектілерімен тиісті өзара әрекеттесудің жоқтығы бар. Ата-ананың немесе басқа да заңды өкілдердің балаларды тәрбиелеу жөніндегі міндеттерді орындамау бөлігіндегі әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасы кодексімен әкімшілік жауаптылыққа тартуға байланысты жүзеге асыруда проблемалар туындайды.

Осы және басқа да жағдайлар, кәмелетке толмағандардың құқық

бұзушылықтарын алдын алу бойынша ішкі істер органдарының қызметін қиындатады. Зерттеу көрсеткендей, кәмелетке толмағандармен жасалатын құқық бұзушылықтарды алдын алу мен жолын кесуге байланысты проблемаларға бірқатар қазақстандық және ресейлік мамандар көңіл бөлген. Мәселен, бұл проблемалар келесі мамандардың жұмыстарында көрініс тапты, Б. А. Жетпісбаев, А. С. Бахралинов, Н.Е. Борисова, В.Ф. Воробьев, А.С. Дугенц, А.П. Коренев, М.В. Кустова, Е.Ю. Корчагин, В.П. Лозбяков, А.А. Лапшин, Р.В. Морозова, В.С. Пронина, Т.В. Палехова, Ю.С. Рябов, С.А. Сысоев, Е.Ю. Чумарова және басқалары.

Қазіргі уақытта бар болған зерттеулерге қарамастан, кәмелетке толмағандармен жасалатын құқық бұзушылықтарды алдын алу және жолын кесу саласында ішкі істер органдары қызметінің тиісті әкімшілік-құқықтық механизмі құрылмаған. Осыған байланысты, бұл диссертациялық зерттеу әкімшілік құқығы бойынша ғылыми әдебиеттердегі жетіспеушіліктерді толықтырып, өзекті және уақытылы болып табылады.

Зерттеудің объектісі мен пәні. Кәмелетке толмағандармен жасалатын құқық бұзушылықтарды алдын алу және жолын кесу барысында пайда болатын қоғамдық қатынастар зерттеудің объектісі болып табылады.

Кәмелетке толмағандармен жасалатын құқық бұзушылықтарды алдын алу және жолын кесу бойынша ішкі істер органдарының қызметінің әкімшілік-құқықтық реттелуі зерттеудің пәні болып табылады.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Зерттеудің мақсаты кәмелетке толмағандармен жасалатын құқық бұзушылықтарды алдын алу және жолын кесу бойынша ішкі істер органдарының қызметінің әкімшілік-құқықтық реттелуінің теориялық негіздерін әзірлеуден тұрады, сонымен қатар кәмелетке толмағандармен жасалатын құқық бұзушылықтарды алдын алу және жолын кесу саласында ішкі істер органдары іске асыратын әкімшілік қызметін жетілдіруге бағытталған ұсыныстарды өңдеу.

Көрсетілген мақсатпен келесі міндеттерді қою және шешу негізделеді:

- кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарын алдын алу және жолын кесу бойынша мемлекеттік жүйесінің қалыптасу тарихында негізгі кезеңдерін анықтау, және соның ішінде ішкі істер органдарының орнын анықтау;

- кәмелетке толмағандармен жасалатын құқық бұзушылықтарды алдын алу және жолын кесу жүйесінің мазмұнын ашу, сонымен қатар бұл жүйеде ішкі істер органдарының міндеттері мен функцияларын ашу;

- кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылығының себептері мен үрдістерін зерделеу;

- кәмелетке толмағандармен жасалатын құқық бұзушылықтарды алдын алу және жолын кесу жүйесінде ішкі істер органдарының әкімшілік қызметінің құқықтық негіздерін зерделеу;

- кәмелетке толмағандармен жасалатын құқық бұзушылықтарды алдын алу және жолын кесу жүйесінде ішкі істер органдарының әкімшілік қызметінің нысандары мен әдістерін анықтау;

- кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарын алдын алу және жолын кесу жүйесінің басқа субъектілерімен ішкі істер органдарының өзара әрекеттесу үдерісін зерделеу;

- кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарын алдын алу және жолын кесу саласында ішкі істер органдарының әкімшілік қызметін жетілдіруге бағытталған ұсыныстарды құрастыру.

Зерттеудің әдіснамасы мен әдістері. Диссертацияның тақырыбы бойынша жұмыс істеу барысында жалпы ғылыми әдістермен қатар (талдау және синтез, жалпыландыру, дедукция және индукция т.с.с.) жеке ғылыми әдістер қолданады: салыстырмалы-құқықтық (кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарын алдын алу және жолын кесу саласында ішкі істер органдарының әкімшілік қызметін реттейтін заңнаманың нормалары зерттелді); диссертациялық тақырыпқа нақты қатысы бар құжаттарды талдау.

Зерттеудің ақпараттық негізі кәмелетке толмағандардың әртүрлі құқық бұзушылықтарын алдын алу және жолын кесуге байланысты сұрақтарды реттейтін Қазақстан Республикасының заңнамасы, сонымен қатар Қазақстан Республикасы ІІМ нормативтік құқықтық актілері, бұл проблема бойынша ғылыми және оқу-әдістемелік әдебиеттер, және автордың ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандар істері жөніндегі бөліністерде практикалық тәжірибесі құрайды.

Жұмыстың ғылыми жаңашылдығы. Бұл диссертация кәмелетке толмағандармен жасалатын құқық бұзушылықтарды алдын алу және жолын кесу бойынша ішкі істер органдарының қызметін әкімшілік-құқықтық реттелуіне арналған зерттеу бол табылады. Қазіргі уақытта бұл тақырып мұндай аспекте зерттелмеген. Сонымен қатар, жаңашылдықтың элементтері таңдалған тақырып бойынша теориялық тұрғыда жеткілікті түрде зерттелмеген сұрақтарды қою мен шешуде бар.

Жұмыста кәмелетке толмағандармен жасалатын құқық бұзушылықтарды алдын алу және жолын кесу бойынша ішкі істер органдарының қызметін әкімшілік-құқықтық реттелуіне арналған отандық зерттеу тәжірибесі жалпыландырылады, сонымен қатар кәмелетке толмағандармен жасалатын құқық бұзушылықтарды алдын алу және жолын кесу саласында әкімшілік-құқықтық нормаларды іске асыру проблемалары кешенді түрде қарастырылады. Бұдан бөлек диссертацияда кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың және қадағалаусыз қалуының профилактикасы туралы заңнаманың жетілдірілуі бойынша ұсыныстар құрастырылады.

Жүргізілген зерттеу авторға қорғау үшін келесі ережелерді тұжырымдауға және ұсынуға мүмкіндік берді:

- кәмелетке толмағандардың арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын-алу және жолын кесу сұрақтарымен айналысатын ішкі істер органдарының және басқа да органдар мен мекемелердің жұмысын жақсарту үшін кәмелетке толмағандар арасындағы қадағалаусыз және құқық бұзушылықтың алдын-алу бойынша заңнамалық және өзге де нормативтік-құқықтық базаны қалыптастыруды жалғастыру қажет, сондай-ақ кәмелетке толмағандардың істері

және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссиялардың мәртебесін көтеру қажет;

- кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу мен жолын кесудің әкімшілік-құқықтық механизмін дәйекті құру қажет. Бұл үшін кәмелетке толмағандарды заңсыз әрекеттерге тартатын адамдарды әкімшілік жауаптылыққа тарту механизмдерін жетілдіру қажет;

- кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу және жолын кесу саласындағы өз өкілеттіктерін жүзеге асыратын ішкі істер органдары оларды осы саладағы проблемаларды бақылау негізінде іске асыруы керек, сондай-ақ кәмелетке толмағандар арасында қылмыстық жағдайды жоюға бағытталған ережелерді белгілейтін іс-шаралар жоспарын жасауы керек;

- кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу және оған қарсы күрес саласындағы ішкі істер органдарының бөліністері мен қызметтерінің қызметін оңтайландыру туралы, сондай-ақ кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтарының алдын-алу проблемаларымен айналысатын әртүрлі органдардың қайталанатын функцияларын жоюға бағытталған ұсыныстар енгізілді;

- ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандар істері жөніндегі бөліністерінің қызметін жетілдіру мақсатында оларды балалармен жұмыс жасау дағдылары мен тәжірибесі бар қызметкерлермен жабдықтау, сондай-ақ осы бағыттағы мамандарды Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің оқу орындарында даярлау ұсынылады;

- қазіргі уақытта ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу және оған қарсы күрес саласындағы міндеттерді шешуге кешенді жолын қамтамасыз ету үшін басқа органдар мен мекемелермен кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу бойынша өзара әрекеттесуді жақсарту қажет. Бұл үшін қиын өмірлік жағдайдағы кәмелетке толмағандармен жұмыс туралы бірлескен бұйрықтар қабылдау қажет. Сонымен қатар, ішкі істер органдарына қоғамдық және қайырымдылық ұйымдарының және азаматтық қоғамның басқа құрылымдарының әлеуетін кәмелетке толмағандардың мүдделеріне пайдалану үшін ынтымақтастықты кеңейту ұсынылады.

Жұмыстың теориялық және практикалық маңыздылығы. Ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандармен жасалатын құқық бұзушылықтардың алдын алу және жолын кесу жөніндегі қызметін әкімшілік-құқықтық реттеудің мәні туралы жұмыста келтірілген теориялық тұжырымдар ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандардың заңсыз іс-әрекеттеріне қарсы іс-қимыл саласында жүзеге асыратын әкімшілік-құқықтық құралдардың рөлі мен маңызы туралы теориялық көзқарастарды кеңейтеді. Бұл зерттеу кәмелетке толмағандар жасаған құқық бұзушылықтардың алдын алу және жолын кесу үшін ішкі істер органдарының әкімшілік қызметінде қолдануға болатын жаңа құралдарды анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, зерттеудің теориялық маңыздылығы диссертацияда келтірілген тұжырымдар мен ұсыныстардың қолданыстағы заңнаманы кәмелетке толмағандардың қадағалаусыздығы мен

құқық бұзушылықтың алдын-алу жүйесі туралы заңнаманы жетілдіруге, сондай-ақ ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандармен жасалатын құқық бұзушылықтардың алдын алуға және жолын кесуге бағытталған әкімшілік қызметін реттейтін жаңа нормативтік құқықтық актілерді әзірлеуге пайдаланылатындығында жатыр.

Диссертациялық жұмыстың практикалық маңыздылығы зерттеу барысында әзірленген ұсыныстарды енгізу ішкі істер органдарына кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарын алдын-алу және оған қарсы іс-қимыл саласындағы өз міндеттерін табысты орындауға мүмкіндік беретіндігінде жатыр.

Зерттеу нәтижелерін апробациялау. Диссертациялық зерттеудің негізгі қорытындылары мен идеялары ғылыми-практикалық конференцияларда баяндау барысында апробацияланған. Диссертация тақырыбы бойынша төрт ғылыми мақала жарияланды.

Диссертация құрылымы зерттеудің мақсаттары мен міндеттеріне негізделді. Жұмыс кіріспеден, екі тараудан, жеті параграфтан, қорытындыдан, қолданылған әдебиеттер тізімінен тұрады.

1. Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарын әкімшілік-құқықтық алдын алу және жолын кесудің тарихи дамуы мен мәні

1.1 Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарын алдын алу және жолын кесу бойынша мемлекеттік жүйенің дамуы

Қазақстан Республикасындағы экономикалық және әлеуметтік-мәдени қайта құру жағдайларында қысқа мерзімде нарықтық жағдайларға және қазіргі даму кезеңіне сәйкес келетін заңнамалық база құрылмады, балаларға қатысты мемлекеттік саясатты жүзеге асырудың түбегейлі жаңа механизмдері мен институттары табылмады.

Қазақстан Республикасындағы балалардың жағдайын жақсарту жөніндегі мемлекеттік мақсатты бағдарламаларды іске асыруда алдыңғы жылдары қол жеткізілген оң нәтижелерге қарамастан, мемлекеттік деңгейде шешілуі қажет балалардың толық өмірін қамтамасыз ету, оның ішінде халықтың репродуктивті денсаулығын жақсарту, жетім балаларға және ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға, қиын өмірлік жағдайға тап болған мүгедек балалар мен кәмелетке толмағандарға қолдау көрсету бойынша көптеген сұрақтар туындауда. Соңғы жылдары денсаулық сақтау органдары мен мекемелердің аналар мен балаларға медициналық көмек көрсетуді ұйымдастыруды жақсарту, республикалық және аймақтық мақсатты бағдарламаларды іске асыру жөніндегі бірлескен жұмысының арқасында ана мен бала қызметінің бірқатар көрсеткіштері жақсарды.

Алайда, бала туу жасындағы әйелдердің денсаулығының төмен деңгейіне байланысты жүктілік пен босанудың түрлі асқынуларға ұшырау жағдайлары көбейіп келеді. Нәтижесінде ана мен бала өлімінің көрсеткіштері жоғары деңгейде қалып отыр.

Соңғы онжылдықта интенсивтілігі бірнеше есе артқан экологиялық және әлеуметтік-психологиялық факторлардың әсері балалардың денсаулығының жай-күйі апатты деп бағаланады.

Балалардың, әсіресе нәрестелер мен жасөспірімдердің денсаулығының үдемелі нашарлауының себептерінің бірі - балалар мен жасөспірімдердің физикалық және психикалық денсаулығын сақтау мен нығайтуға, олардың әлеуметтік, экономикалық, экологиялық, тәрбиелік ортада өзгерістерге бейімделуіне бағытталған алдын алу және түзету шараларының тиімсіздігі болып табылады.

Балалардың дұрыс тамақтануы проблемасына жеткіліксіз көңіл бөлінеді. Балалардың қалыпты физикалық және жүйке-психикалық дамуына жағдай жасау және олардың жас ерекшеліктеріне сәйкес келетін әлеуметтік функцияларды жүзеге асыру үшін ғылыми негізделген ұйымдастыру технологиялары іс жүзінде дамымаған және нашар енгізілген.

Нашақорлықтың, уытқұмарлықтың, темекі шегудің және алкогольизмнің жасөспірімдер арасында таралуы есірткіні тұтынуға және қоғамға қарсы мінез-құлыққа қарсы тұру үшін шұғыл шаралар қабылдауды талап етеді.

Қазақстан Республикасындағы балалардың денсаулығының жай-күйімен байланысты проблемалардың әлеуметтік маңызы балалар арасында аурудың, мүгедектіктің және өлімнің көрсеткіштерін төмендетуге, бала дамудың барлық кезеңдерінде денсаулықты сақтау мен жақсартуға бағытталған шаралар жүйесін іске асыруға негізделген бағдарламалық әдістермен шешуді қажет етеді. Қазіргі кезеңде қоғамның дамуы елдің ұлттық экономикасының барлық құрылымдарына ең дамыған, ерекше ойлы адамдарды тартуды талап етеді, яғни дарынды адамдарды. Балалардың қабілеттерін анықтау және дамыту олардың даму, тәрбиелеу және білім берудің барлық кезеңдерінде жүргізілуі керек, бұл тек ата-аналар мен мұғалімдердің ғана емес, бүкіл қоғамның күш-жігерін талап етеді. Біз балалардың дарындылығын анықтау жүйесін, әр баланың мүмкіндіктерін, ең алдымен, дарынды балалардың ерекше қабілеттерін барынша ашуға мүмкіндік беретін жүйені жасауымыз керек.

Еліміздің зияткерлік әлеуетін сақтау және арттыру үшін дарынды балаларды анықтау, дамыту, әлеуметтік қолдау, олардың әлеуетті мүмкіндіктерін іске асыру, жан-жақты дамуды және білім беруді қамтамасыз ететін, ғылыми-техникалық прогресс талаптарына сай келетін тең жағдай туғызуды анықтайтын мемлекеттік деңгейде мәселелерді шешуді көтеру қажет.

Дамудың осы кезеңіндегі біздің қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық проблемалар отбасы институтын, оның бала тәрбиесіне әсерін айтарлықтай әлсіретті. Бұл процестің нәтижесі қадағалаусыз және панасыз қалған балалар санының көбеюі, кәмелетке толмағандардың арасында есірткі мен әртүрлі психотроптық заттарды, алкоголь өнімдерінің кеңінен қолданылуы, соның салдарынан кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылық санының өсуі болып табылады.

Сонымен қатар, шешімі ұзақ уақытқа созылған проблемалар бар, олардың ішінде отбасында тұрмыстық зорлық-зомбылық, халықаралық қақтығыстар, экологиялық және технологиялық апаттар, табиғи апаттар, бас бостандығынан айыру немесе ата-анасының біреуімен бірге тұратын балалардың ерекше проблемалары.

Әлеуметтік жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар саны өсуде, мыңдаған қараусыз балалар сатылым мен сексуалдық қолдану объектілері болып табылады және артық жұмыстарға тартылады.

Балалардың қадағалаусыздығы мен кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алуға бағытталған әртүрлі мақсатты бағдарламаларды іске асыру балалардың қадағалаусыздығы мен әлеуметтік жетімсіздік проблемаларының ауырлығын ішінара төмендетуге мүмкіндік берді. Әлеуметтік оңалтуды қажет ететін балаларға арналған мамандандырылған мекемелер желісі құрылды, онда балаларға шұғыл көмек көрсету, әлеуметтік мәртебесін сақтау және қалпына келтіру, әлеуметтік оңалтуды жүзеге асыру технологиялары қолданылады.

Сонымен бірге, аталған мекемелердің материалдық-техникалық базасының нашар дамуын атап өту керек, бұл жасөспірімдерді, оның ішінде бас бостандығын айыру орындарынан шыққан адамдарды әлеуметтік және

еңбекпен оңалтуға заманауи деңгейде жүргізуге мүмкіндік бермейді.

Балалардың қадағалаусыздығы мен кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу жүйесіне арналған мекемелер желісінің толық емес қалыптаспауы және жабдықталуы, профилактикалық және оңалту жұмыстарымен айналысатын кадрларды даярлаудың жеткіліксіз деңгейі жүргізілетін шаралардың тиімділігін төмендетеді.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты, кәмелетке толмағандар арасындағы қадағалаусыздық пен құқық бұзушылықтың алдын-алу мәселесін кешенді түрде шешу қажеттілігі туындады, оның тамыры ең алдымен отбасында қалыптасқан

Жетімдік проблемасы, әсіресе әлеуметтік, яғни, тірі ата-анасы бар жетім балалар үшін өткір мәселелердің бірі болып табылады. Жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған отбасылық тәрбие жүйесін дамытуды ынталандырудың толыққанды мемлекеттік жүйесінің жоқтығы бұл мәселені шешуге ықпал етпейді.

Айта кету керек, осы санаттағы балалар контингенті жылдан жылға күрделене түсуде, олардың арасында дамуында және мінез-құлқында күрделі ауытқушылықтары бар балалар саны артып келеді. Жетімдер мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды әлеуметтендіру, олардың балалар үйінде және мектеп-интернаттарда тәрбиеленуімен әлеуметтену проблемасы мұндай балаларды балалар үйінен шыққаннан кейін дербес өмірге толық дайындауға мүмкіндік бермейді. Осыған орай, патронаттық қамқоршылық, қорғаншылық, асырап алу отбасылардағы жетім балаларды тәрбиелеу мәселесі бірінші қатарға шығып тұр. Мұндай білім беру нысандарын белсенді дамыту балаларды әлеуметтендіру және олардың қазіргі қоғамға табиғи интеграциясы мәселелерін шешеді, бұл балалардың болашақ өміріне оң ықпал етеді.

Алайда мұндай ата-ана мемлекеттің белсенді қолдауын қажет етеді. Сонымен бірге жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған балалар үйі мен мектеп-интернаттарының қазіргі желісі қазіргі педагогикалық және техникалық талаптарға сәйкес келмейді. Олардың көпшілігі күрделі жөндеуді, қайта құруды және техникалық қайта жарақтандыруды қажет етеді, оны тек республикалық бюджет есебінен ғана емес, ең алдымен, оқу орны орналасқан жергілікті бюджет есебінен жүзеге асыру қажет.

Қазақстан Республикасында, бүкіл әлемде сияқты, мүмкіндігі шектеулі балалар санының өсуі байқалады. Балалардағы мүгедектіктің пайда болуына ықпал ететін себептердің қатарына қоршаған ортаның нашарлауы, әйелдердің қолайсыз еңбек жағдайлары, жарақат алудың артуы, салауатты өмір салтының жеткіліксіздігі және ата-аналық аурудың жоғары деңгейі жатады. Қазіргі уақытта мүмкіндігі шектеулі балалардың көпшілігі отбасында тәрбиеленеді, үштен бірі мамандандырылған балалар мекемелерінде.

Талдау көрсеткендей, қадағалаусыз қалған балалардың көпшілігі отбасылық және отбасылық байланыстарын жоғалтты, ата-аналары тастап кетті немесе ерікті түрде отбасынан кетті, баланың өмірі мен толыққанды дамуы

үшін оған қажетті минималды жағдайларды қамтамасыз етпеді, зорлық-зомбылыққа жол берді.

Кәмелетке толмағандардың жеке басы мен мінез-құлқының қалыптасуына отбасының, мемлекеттік және қоғамдық ұйымдар тарапынан бақылаудың болмауы немесе айтарлықтай әлсіреуі, әдетте, кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылық жасауының басты шарты болып табылатын қаңғыбас және қайыршылықты тудырады.

Сонымен қатар, қоғам бүгінде қадағалаусыздықтың ең қауіпті нысанына – балалардың панасыздығына тап болды, бұл негізінен балалар отбасының болмауы немесе ыдырауы, әлеуметтік апаттар нәтижесінде көшеде қалып, олар үшін қажетті барлық жағдайлардан айрылған кездегі соғыс кезеңдеріне тән, сол себептен олар өмір сүру үшін жезөкшелік, ұрлық және басқа да заңсыз әрекеттер жасайды.

Қадағалаусыз қалған балалардың көбісіне алкогольді ішімдіктерді жүйелі түрде ішу, нашакорлық, уытқұмарлық әдеттегі жағдайға айналды. Жылу беретін қондырғылардың жертөлелерінде және магистральдарында, базарларда, теміржол вокзалдарында және басқа қылмыстық жерлерде өмір сүріп, қылмыстық әлеммен байланысқа түсіп, олар жиі жыныстық қылмыстың құрбанына айналады және заңсыз әрекеттерге қатысады. Олардың өмірі мен денсаулығына үнемі қауіп төніп тұрады.

Прокуратура органдары балалардың құқықтарын жаппай бұзуды жүйелі түрде тіркейді. Алайда кәмелетке толмағандарға қатысты, ересектер тарапынан зорлық-зомбылық көрсету, балалардың әлеуметтік қамтамасыз етілмеуі жалғыз проблема емес.

Сонымен бірге, қылмыстың күрт жасаруы алаңдаушылық туғызады. Ғалымдардың айтуынша, кәмелетке толмағандардың әрбір үшінші қылмыстық әрекетін 8-14 жастағы балалар жасайды [1, 24 б.].

Өскелең ұрпақ үшін мынандай қауіпті үрдістерді байқамау мүмкін емес:

- жасөспірімдерде ерте алкогольизм мен нашакорлықтың өсуі;
- жасөспірім қыздар арасындағы қылмыстың көбеюі;
- кәмелетке толмағандарда балалар жезөкшелігі және жыныстық жолмен берілетін аурулар; жасөспірім қыздарда жүктілік пен босанудың жоғары деңгейі;

- психикалық ауытқулары бар кәмелетке толмағандардың арасында құқық бұзушылар санының өсуі [2, 17 б.].

Сонымен қатар, соңғы жылдары кәмелетке толмағандардың рецидивизмі мен топтық қылмысы тез дамып келеді. Еліміздің жекелеген өңірлерінде жастар арасында жана құбылыстар жалған діни бағыттағы жоғары ұйымдасқан қылмыстық топтар ретінде байқала бастады.

Қазіргі уақытта Қазақстанда қалыптасқан өткір криминогендік жағдай қылмыс пен балалардың қадағалаусыз қалуына қарсы күрес проблемаларына көптеген «дәстүрлі» көзқарастарды қайта қарауды қажет етеді.

Сондықтан мемлекеттік профилактика жүйесін жетілдірудің, оны халықаралық-құқықтық тәжірибеге сәйкестендірудің жолдарын ғылыми

тұрғыдан іздеу бүгінде мемлекет үшін ғана емес, бүкіл қоғам үшін де өзекті болып табылады. Алайда, оның тарихын терең білмей, кез-келген мәселені білікті зерттеу мүмкін емес.

Профилактика жүйесінің қалыптасу тарихын білу тек болған жағдайды түсінуге ықпал етіп қана қоймайды, жіберілген қателіктерді, біржақты көзқарасты жояды, жинақталған бай тәжірибені өз субъектілерінің профилактикалық іс-шараларында, оның ішінде ішкі органдардың қызметінде қолдануға мүмкіндік береді.

Балалар арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алу, олардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау Қазақстан Республикасының мемлекеттік әлеуметтік-құқықтық саясатының басым бағыттарының бірі болып табылады.

1994 жылы 8 маусымда Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен 1989 жылы 20 қарашада Нью-Йоркте қол қойылған Бала құқықтары туралы конвенция ратификацияланды. Конвенцияның негізгі мақсаты мемлекеттердің баланың, оның ата-анасының немесе басқа да отбасы мүшелерінің, заңды қамқоршыларының және өкілдерінің мәртебесіне, қызметіне, көзқарастары мен сенімдеріне негізделген баланы кемсітудің немесе жазалаудың барлық түрлерінен қорғауды қамтамасыз ету үшін қажетті шараларды қабылдау болды. Осы құжатты ратификациялай отырып, Қазақстан Бала құқықтары туралы конвенциямен танылған заңнамалық, әкімшілік және басқа шараларды қолдану міндетін өзіне алды [3, 6 б.].

1995 жылы Қазақстан Республикасының Конституциясы қабылданғаннан кейін балалар мен жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылықты алдын-алу тәсілдері түбегейлі өзгерді, олардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге, жас ұрпақты дамыту үшін жағдай жасауға басты назар аударылды.

Құқық қорғау органдарының, мемлекеттік және қоғамдық бірлестіктердің кәметке толмағандар арасындағы қылмыстар мен құқық бұзушылықтардың профилактикасын үйлестіру мақсатында 1998 жылғы 8 шілдеде Қазақстан Республикасының Үкіметі 1998-2000 жылдарға арналған Қазақстан Республикасындағы кәметке толмағандар арасындағы қылмыстың алдын алуының кешенді бағдарламасын бекітті.

2001 жылғы 11 маусымда Қазақстан Республикасының Үкіметі кәметке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссия туралы үлгі ережені бекітті. Осы құжатпен Комиссияға кәметке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу, олардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау саласындағы мемлекеттік органдар мен мекемелердің қызметін үйлестіретін өкілеттіктер берілді.

Балаларды қоғамда толыққанды өмір сүруге дайындаудың басымдығы қағидатын іске асыру мақсатында 2002 жылғы 8 тамызда «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. Заң балаларды қорғау мүдделерінде мемлекеттік саясаттың негізгі мақсаттарын анықтады. Олардың ішінде - баланың құқықтарын

кепілдендірудің құқықтық негізін қалыптастыру, баланың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау үшін тиісті органдар мен ұйымдар құру.

Кейіннен 2004 жылғы 9 шілдеде «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. Бұл заңның қабылдану қажеттілігі бұған дейін кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу жөніндегі қоғамдық қатынастарды реттейтін қолданыстағы заңнама заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілерден тұратындығына байланысты болды.

Заңда кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу саласындағы мемлекеттік органдардың негізгі міндеттері белгіленген. Мемлекеттік органдардың кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу саласындағы құзыреті анықталды. Орталық атқарушы органдардың, жергілікті өкілді, атқарушы және басқа да органдардың кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу мәселелерімен айналысуға құзыреті неғұрлым кең және егжей-тегжейлі болды.

Заңның қабылдануы келесіні бекітуге мүмкіндік берді:

1) жеке профилактикалық жұмыстар жүргізілуі мүмкін адамдардың санаттары, оны жүргізудің негіздері мен мерзімдері;

2) кәмелетке толмағандарды бейімдеу орталықтарының, арнайы ұстау режимі бар арнайы білім беру ұйымдарының және білім беру ұйымдарының құқықтық мәртебесі, осы мекемелерге орналастырылуы мүмкін кәмелетке толмағандардың санаттары, жіберу тәртібі, бітіру тәртібі және олардағы кәмелетке толмағандардың болу ұзақтығы.

Бұл заң кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу жөніндегі мемлекеттік органдар қызметінің құқықтық, экономикалық және әлеуметтік негіздерін анықтады. Заңның қабылдануы осы негіздерді заңнамалық акт деңгейінде шоғырландырды, бұл сөзсіз балалардың қадағалаусыздығы мен құқық бұзушылықтың алдын алудың қазіргі жағдайына оң әсер етті.

«Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 7-бабына сәйкес Қазақстан Республикасының Үкіметі 2007 жылғы 24 мамырда Қазақстан Республикасының Үкіметі жанындағы кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі ведомствоаралық комиссия құрды.

Комиссияның негізгі міндеті - балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғауға, сондай-ақ кәмелетке толмағандарды тәрбиелеу және оларды әлеуметтік оңалту бағдарламаларын әзірлеуге қатысты мүдделі министрліктер мен ведомстволар ұсынған мәселелер бойынша ұсыныстар әзірлеу болып табылады.

Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу саласындағы халықаралық ынтымақтастық туралы айта отырып, 2004 жылдың 12 шілдесінде Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен Тәуелсіз

Мемлекеттер Достастығына мүше мемлекеттер арасындағы кәмелетке толмағандарды өздерінің тұрақты тұратын мемлекеттеріне қайтару туралы ынтымақтастық туралы келісімге қол қойылғанын, оған 2002 жылғы 7 қазанда Кишинев қаласында 12 ел қол қойғанын атап өткен жөн. Осы Келісім оның қатысушыларына ТМД елдерінің (Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы) құзыретті органдарының өтініші негізінде қараусыз қалған кәмелетке толмағандарды іздеуге және тұрақты тұру жеріне оралуға көмек көрсетеді.

Қоғамның және мемлекеттің қалыптасқан жағдайды түзету және кәмелетке толмағандарды қайта әлеуметтендіру мәселелерін халықаралық реттеудің жалпыға бірдей танылған қағидаттарына сәйкес құқықтық реттеуді жетілдіру қажеттілігі туралы хабардар ету және алдын алу іс-шараларының тәжірибесін ескере отырып, кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алудың мемлекеттік жүйесін дамытудың келесі (қалпына келтіруші) кезеңіне негіз қаланды.

Қазіргі кезеңге тән белгілер:

- 1) бүкіл ескерту жүйесін реформалау процесіне тек мемлекеттік органдар емес, сонымен бірге қоғамдық ұйымдар мен жеке тұлғаларды қатыстыру;
- 2) кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу және жолын кесу бойынша бұрын болған институттарды қалпына келтіру;
- 3) профилактикалық қызметті ұйымдастырушылық-құқықтық қамтамасыз ету бойынша жетілдіру жолдарын іздестіру.

Ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алудың толыққанды субъектісі ретінде қалыптасуының тарихи жолын зерттеуді қорытындылай келе, мыналарды атап өтуге болады:

- ішкі істер органдары әрқашан кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алуда маңызды рөл атқарды;

- егер біз жиналған тәжірибемізді мұқият қарастырсақ, ішкі істер органдарының сонымен қатар ескертудің басқа субъектілерінің профилактикалық қызметіндегі қателіктерге жол бермеуге мүмкіндік береді; ішкі істер органдарының қызметтері мен ішкі істер органдарының басқа ескерту субъектілерімен өзара әрекеттесуі ғана алдын-алу іс-шараларының жекелеген қатысушылары арасындағы функцияларды нақты заңды түрде бөлу олардың келіспеушілігін жеңуге және бір-бірінің қайталануын болдырмауға көмектеседі, қолданыстағы ескерту жүйесін одан әрі жетілдіреді және тиімді қылады;

- ішкі істер органдарының қызметі, сондай-ақ алдын-алудың басқа субъектілері уақыт сынынан өткен жалпыға бірдей танылған нормалар мен қағидаттарға негізделуі керек оларға жататын: гуманизм, кәмелетке толмағандардың құқықтары мен заңды мүдделерін құрметтеу, отбасының қолдауы мен қадағалаусыздықты және кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылық болдырмауда онымен өзара іс-қимыл жасау, жасөспіріммен жұмыс жасаудың жеке тәсілін, алдын-алу шараларын ақылға қонымды таңдау.

1.2 Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылығының себептері мен үрдістері

Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықпен күрес мәселелері әрдайым ерекше өткір және өзектілігімен ерекшеленді. Бұл ең алдымен жасөспірімдердің дәстүрлі жоғары қылмыстық белсенділігіне байланысты. Кәмелетке толмағандар қоғамда болып жатқан оң және теріс өзгерістерге жылдам жауап береді, бұл қылмыс динамикасында көрініс табады. Кәмелетке толмағандардың қылмыс динамикасында "толқын тәрізді қозғалыстар" - белгілі бір ауытқулар байқалуы кездейсоқ емес.

Криминалдық жағдайды жақсарту туралы қорытынды негізсіз болып табылады. Кәмелетке толмағандар қылмысының сандық көрсеткіштері қылмыстық саясатқа, жазалау практикасына, қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу, әкімшілік-құқықтық заңнаманың өзгеруіне тікелей тәуелді.

Еліміздің жас ұрпағының тіршілік ету жағдайында елеулі өзгерістер болды. Зерттеулер көрсеткендей, үлкен шығыны бар өскелең ұрпақ қазіргі уақытта елде болып жатқан күрделі және қарама-қайшы әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге бейімделіп, осы қарама-қайшылықтарда білім алу, тұрғын үй алу және өзінің одан арғы өмірін жайластыру қажеттіліктерімен байланыстырады. Өтпелі, дағдарыстық кезеңде қоғамның мүліктік жіктелуі, халықтың қалың жігінің өмір сүру деңгейінің айтарлықтай төмендеуі, айқын және жасырын жұмыссыздық, жаппай көші-қон, сондай-ақ экономикалық қиындықтар мен шешілмеген әлеуметтік проблемалардан туындаған қолайсыз психологиялық фон сияқты факторлар қылмыстылыққа барынша әсер етеді.

Макродеңгейде болып жатқан әлеуметтік-экономикалық құбылыстар мен процестер жақын әлеуметтік ортаның ортасы: отбасы, мектеп, еңбек ұжымдары, тұрғылықты жері бойынша жастардың бейресми топтары арқылы көрініс табады. Бұл әлеуметтік институттар қазіргі уақытта өз міндеттері мен функцияларын орындауда үлкен қиындықтарды бастан кешуде. Елде жүргізіліп жатқан реформалар жылдарында олардың антикриминогендік, алдын алу әлеуеті айтарлықтай төмендеді.

Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының өсуінің түпкілікті себептері жалпы қылмыс сияқты қоғамдық дамудың қайшылықтарымен байланысты. Елде экономикадағы түбегейлі қайта құрулар басталғаннан бері күйзеліп келе жатқан және белгілі бір шамада және қазіргі уақытта жалғасып келе жатқан жүйелік дағдарыс жаңа қайшылықтардың пайда болуымен және бұрын болған қайшылықтардың шиеленісуімен қатар жүреді. Меншік нысандарының өзгеруі және осыған байланысты капиталдың бастапқы жинақталуының қарқынды процесі қоғамның күрт мүліктік бөлінуіне алып келді. Халықтың көпшілігі кедей болып жатыр. Іріктемелі әлеуметтік зерттеулердің деректері бойынша халықтың 42,4%-ын тұтынудың физиологиялық рұқсат етілген минимумының мүмкіндіктерінің шегінен тыс тұрмайтындар қабаты, ал тағы 37,1%-ын өмір сүруге ғана қол жетімді аз қамтылғандар қабаты құрайды. Ел экономикасының нарықтық шаруашылық

рельстеріне көшуімен өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының көптеген салалары қираған. Жұмыссыздық пайда болды, оның нақты деңгейі мамандардың бағалауы бойынша шамамен 12% құрайды. Өндірістің құлдырауы мәдениет, білім беру, денсаулық сақтау мекемелерін материалдық қолдау мүмкіндігін шектеді. Бұл мекемелердің қызметтері халықтың көптеген жіктері үшін қол жетімділігі қиын болды. Экономика саласындағы терең өзгерістер қоғам идеологиясы мен халықтың адамгершілік санасына әсер етті. Этикалық нормалар мен құндылықтарға, тарих пен мәдениеттің жалпы қабылданған картинасына қайта бағалау жүргізілді. Елімізде жарияланған кең демократия мен идеялардың плюрализмі көптеген қоғамдық-саяси және діни ағымдардың, соның ішінде анархистік, нигилистік және шовинистік ағымдардың пайда болуына алып келді. Халықтың әртүрлі этникалық және ұлттық топтарының әлеуметтік-экономикалық қанағаттанбауы аясында құқықтардағы кемсітушілік сезімі пайда болды.

Бұл үдерістердің барлығы әлеуметтік шиеленістің өсуіне алып келді. Қоғамдық пікір сауалнамасының нәтижелері көрсеткендей, халықтың көпшілігінде белгісіздік, болашақта сенімсіздік, үрейлену, бағдарлардың жоғалуы сезімдері пайда болды. Қоғамдағы әлеуметтік теңсіздіктің және шиеленістің күшеюі қоғамдық сана мен психологияға кері теріс әсер ете бастаған қылмыстың күрт өсуіне әкеп соқты. Экономикалық және саяси тұрақсыздық және жалпы әлеуметтік шиеленістің өсуі жағдайында халықтың аз қорғалған әлеуметтік топтарының қатарында жастар болды: өзін-өзі жүзеге асыру, әлеуметтік-пайдалы қызметке тарту, оның қажеттіліктері мен мүдделерін институциялық нысандар арқылы қанағаттандыру мүмкіндіктері едәуір тарады. Әлеуметтендірудің ресми институттары: отбасы, мектеп, еңбек ұжымдары, бос уақыт мекемелері - дағдарысты бастан өткізіп және өзінің әлеуметтік функцияларын толыққанды орындай алмайды.

Көп жылдық деректер бойынша елімізде сотталған кәмелетке толмағандардың 55-56%-ы ғана толық отбасында тәрбиеленді. Отбасының құлдырауы балалардың және отбасының басқа да мүшелерінің әл-ауқаты бойынша ғана емес, сонымен қатар кәмелетке толмағандардың психологиясына да әсер етеді. Олар өздерін "зиян" санатына жатқызады.

АҚШ-та бірегей зерттеулер жүргізілді: бой жеткен балалар, олардың ата-аналары ажырасқаннан соң 20 жылдан кейін қайта қосылғысы келе ма жоқ па. Жауаптардың абсолюттік саны оң болды. Бұл деректер америкалық ғалымдар растайды және біздің зерттеулер. Балалар тіпті бас бостандығынан айыру орындарында болғанда да ата-аналардың "ересектердің шалдықты" кешіруге дайын және бұған өздері де ықпал еткісі келеді. Кейбір ғалымдардың материалдары бойынша кәмелетке толмаған қылмыскерлер тұратын отбасылардың құрылымы, материалдық-тұрмыстық жағдайы, адамгершілік-құқықтық сипаттамасы:

- кәмелетке толмаған қылмыскерлердің 6%-ы аға-інілері мен апақарындастарымен жеке бөлмелері болған (бақылау тобында-29%);
- бірден үшінші бөлігі -көп балалы отбасынан шыққан адамдар;

- отбасының 78% табысы ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен деңгейде;
- жақын туыстарының 36,5% - ы сотталып, отбасының 60% - ы ішімдік ішеді [4, 123 б.].

Көптеген отбасылар үшін қатыгездік, зорлық-зомбылық, эмоциялық аштық атмосферасы тән. Бұл мыңдаған баланы үйден қашуға итермелейді.

Қазақстанда панасыз балалар өте көп. Сонымен қатар, ата-аналар қандай болса да, ренжітуден өтіп, балалар отбасына ұмтылады. Құқық бұзушылықтың немесе қылмыстың алдын алуда шешуші рөл атқаратыны туралы сұраққа колониядағы тәрбиеленушілердің 83,2%-ы және 75,6%-ы ата-аналар тарапынан бақылауды күшейту деп жауап берді. Кәмелетке толмағандар оқу орнының, кәсіпорынның ұжымынан көмек күтуде және құқылы. Өкінішке орай, ол әрдайым уақытында келмейді. Қолайсыз әлеуметтік орта, ең алдымен өзінің қасиеттері бойынша оған қарсы тұра алмайтын тұлғаға әсер етеді. Қылмыскерлердің арасында нашар оқитындар, эмоциялық қанағаттанғысыз, көптеген көңіл-күйге ие екінші бірінің елеулі пайызы бар. И. И. Карпецтің мәліметтері бойынша, екінші жылдықтардың арасындағы қылмыс басқа мектеп оқушыларына қарағанда 11-14 есе жоғары [4, 172 б.]. Жүргізілген зерттеулердің нәтижелері көрсеткендей, кәмелетке толмаған қылмыскерлердің жартысына жуығы мектепте нашар оқыған. Қылмыс жасаған кәмелетке толмағандардың жартысы мектепте балалармен жұмыс істеуге әділетсіз, дөрекі, салғырттық және тіпті жарамсыз мұғалімдер болған деп санайды. Тәртіпті бұзғаны және нашар оқуы үшін жазалау шараларын айыптай отырып, жасөспірімдер оларды пайдасыз немесе мүлдем әділетсіз деп санайды (ата-аналарды мектепке шақыру, сыныпта, педкеңесте талқылау және т.б.).

Педагогикалық ұжым тарапынан профилактикалық іс-шараларға келетін болсақ, олар жеткіліксіз болды. Қылмысқа қарсы күресте не істеу керектігі туралы біздің өтінішімізге кездейсоқ емес, колония тәрбиеленушілерінің 40% оқу орындарында тегін үйірмелер, спорт секциялары санын ұлғайтуды ұсынады, ата-аналардың жартысына жуығы балаларды тәрбиелеуде мектепке көмек көрсетуге үміттенеді.

Отбасыдан, мектеп ұжымынан тыс қалған балалардың бас тәрбиешісі осы сөзді теріс түсінуде "көше" болады. Ресми статистика бойынша тұрақты табыс көзі жоқ кәмелетке толмағандардың үлесі үшінші бөлікті құрады, барлық қылмысқа қатысушылардың арасында 55%-дан асты. Осы зерттеудің мәліметтері бойынша колонияға түскен кәмелетке толмағандардың жартысынан астамы жұмыс істемеген және оқымаған. Әр түрлі респонденттердің (ересектер мен кәмелетке толмағандар) 70%-ға дейін қылмыстық іс-әрекет шарттарының бірі тұрғылықты жері бойынша бос уақытты ұйымдастыруды әлсіз деп санайды. Бұл аксиома болды. Соңғы жылдары және онсыз қала сыртындағы лагерьлерде тұрғылықты жері бойынша аздаған база жойылады.

Әлеуметтанушылар білім беру беделінің төмендегенін, оқушы жастардың материалдық өндіріспен байланысты мамандықтарға бағдарының төмендегенін, жұмыс істемейтін және оқымайтындардың үлесінің артқанын анықтады.

Шындықтың көптеген теріс жақтарын біріктіретін белгілі бір жағдай ретінде жұмыспен қамтылмау мықты криминогендік зарядқа ие болады. Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушының мінез-құлқының өсуі едәуір дәрежеде жұмыспен қамтылмаумен байланысты. Криминологтардың деректері бойынша қоғамнан оқшаулану нысандарының бірі ретінде жұмыспен қамтылмау жасөспірімдер мен жастардың белгілі бір бөлігі үшін біріктіруші бастау функцияларын орындайды.

Жас ерекшелігіне байланысты психологиялық ерекшеліктер қабылданбаған жағдайға тап болған жасөспірімдерге оқшаулауда болуға мүмкіндік бермейді, әлеуметтік мәртебесі бойынша тең адамдарды табуға және олармен бірігуге ұмтылады. Зиянды салдары бос жіберілген уақыты нұсқаған болатын тағы да Яссман Л.В., - ол былай деп жазды: «ең бастысы, тәрбиеленуші үшін адамның қолында жұмыс жасамай, басында ойсыз қалған кезде, уақытты лакей арқылы жүзеге асыру мүмкін емес болуы қажет, себебі бұл сәтте басы, жүрегі және адамгершілігі бұзылады» [2, 34 б.].

ПО кәмелетке толмағандар істері жөніндегі бөлімшелерде есепте тұрған сотталған жасөспірімдердің есепке алу-алдын алу істерін талдау, қылмыс жасағанға дейін қыздардың 31,7% -ы мен жасөспірімдердің 30,4%-ы есірткіні қолданғанын көрсетті. Сауалнамаға қатысқандардың ішінен кәмелетке толмағандар үшін тек 9-12% -ды ғана, ал спирттік ішімдіктерді - тек 2-4%-ды ғана пайдалануға жол берілмейтін деп есептейтін жағдайлар алаңдатады.

Оқшаулау және формальды ортада жағымсыз қалыптасқан өзара қарым-қатынастар жағдайында жаңа әлеуметтік жағдайларда аутсайдерлер (сәтсіздер) жағдайында өмір сүрудің негізгі салаларында кәмелетке толмағандар мен жастардың айтарлықтай көп бөлігі болды. Бұл туралы, атап айтқанда, кәмелетке толмағандар арасындағы қаңғыбастық пен панасыздықтың күрт өсуі куәландырады. Ерекше орта - тәрбие колониясы. Соңғы, мәжбүрлі шара - қылмыскерлерді қамау орындарына жіберу - әзірге есептелген тиімділік бермейді. Жан-жақты дағдарыс пенитенциарлық жүйені қажетті көлемде реформалауға мүмкіндік бермейді. Колонияда беделге иелер басшылық етеді, жаңа зиянды әдеттер егіледі, мінез-құлқы мен денсаулықтарын бұзады.

Мемлекеттік және қоғамдық құрылымдардың қоғамның криминализациясының жоғары деңгейімен, адамгершілік пен ортаның басқа да келеңсіз факторларымен үйлесімде жастардың өсіп келе жатқан материалдық және рухани сұраныстарын қанағаттандыра алмауы кәмелетке толмағандар мен жастардың белгілі бір бөлігінде алаңдаушылықты, психологиялық жайсыздықты, залал мен қажетсіздікті сезінуді, құқықтық және моральдық нигилизмді және тиісінше микро және макросредаға қарама - қарсы тұру мақсатында өзін-өзі ұйымдастыру қажеттілігін туындатады.

Құқық бұзушылық пен қылмыс жасаған кәмелетке толмағандардың әлеуметтік - демографиялық және тұлғалық сипаттамалары туралы деректерді талдау олардың көпшілігі - оқуда қалып қойған, жұмысқа орналаса алмаған немесе оқуын жалғастыра алмаған тұрмысы төмен отбасылардан шыққан балалар екенін куәландырады. Қоғамда әлеуметтендірудің толыққанды

ортасының болмауы, жасөспірімдердің оң тыныс - тіршілігінің негізгі салаларынан: отбасының, оқу орнының, еңбектің, демалыс мекемелерінің шеттетілуі, осылайша кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылық пен қылмыс жасау жолын таңдау процесін төмендететін факторлар болып табылады. Бұл процесс өзінің көптеген аспектілерінде әлі танылмаған.

Қазақстанда бұрынғы жылдары болған кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу жүйесі іс жүзінде ыдырады, ал жанасын қалыптастыру сатысында тұр және әлі жетілмеген және тиімділігі аз болып табылады. Барлық аталған мән-жайлар жиынтығында қылмыс проблемаларын одан әрі зерттеудің ғылыми және практикалық өзектілігі мен маңыздылығын және кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу жүйесін жетілдіруді куәландырады.

1.3 Ішкі істер органдарының қызметінде кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарын алдын алу және жолын кесудің мәні мен маңызы.

Кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтарының алдын алу және жолын кесу тұжырымдамасының мазмұнын, оның мәні мен ерекшеліктерін ашып көрсету үшін оған кіретін бірқатар мәселелердің теориялық аспектілерін қарастырған жөн:

- біріншіден, бұл ұымның өзін «құқық бұзушылықтың алдын алу (немесе профилактика)» деп анықтау керек;

- екіншіден, әкімшілік құқық бұзушылықтардың алдын-алу деген ұғымды анықтап, оның қылмыстың алдын алудан айырмашылығын көрсету керек;

- үшіншіден, кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтарының нақты алдын-алу ерекшеліктерін ашып көрсету қажет, өйткені бұл құқық бұзушылықтардың ерекше түрі және олармен күрес бір жағынан назарды және мұқият болуды, екінші жағынан жүйелілікті талап етеді.

Қылмыстардың алдын-алу шаралары жүйесінде әкімшілік деликтілікті алдын алу маңызды орын алады. Бұл бағыттағы профилактикалық іс-шараларды күшейтудің маңыздылығы ең алдымен әкімшілік құқық бұзушылықтардың қоғамға елеулі зиян келтіретіндігіне және тиісті қоғамдық тәртіпті нығайтуға жол бермеуіне байланысты. Сонымен бірге, әкімшілік деликтілікті алдын-алу және жолын кесу қылмысқа қарсы күресте оң әсерін тигізетіндіктен, кейбір әкімшілік-құқықтық актілер қылмыстық құқық бұзушылықтың алдын-алу мақсатында арнайы қабылданады [4, 160 б.].

Қазіргі уақытқа дейін, өкінішке орай, әдебиеттерде әкімшілік деликтілікті алдын-алу мәселелерін зерделеуге тиісті мән берілмеген. Алайда, тіпті қол жетімді бірнеше шығармалар әртүрлі құқық бұзушылықтардың алдын алу арасында белгілі бір байланыс бар екенін нақты көрсетеді [5, 40-47 б.].

Теориялық тұрғыдан алғанда, әкімшілік құқық бұзушылықтың алдын-алу мен жолын кесудің түпкі мәселелері дамымаған күйінде қалып отыр, қазір де бұл проблема өте аз зерттелген. Әртүрлі атқарушы билік органдар мен

қоғамдық құрылымдардың әкімшілік құқық бұзушылықтардың алдын-алудың жекелеген мәселелері Г.А. Аванесов, Н.М. Дорогих, Е.С. Жигарев, К.Е. Игошев, В.Н. Кудрявцев, А.Г. Лекарь, Г.М. Миньковский, Л.Л. Попов, В.Н. Ремнев, В.Д. Сорокин, А.П. Шергин және тағы басқа заңгерлердің жұмыстарында жалпы тұрғыда қарастырылған.

Кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтарының алдын алу және жолын кесу проблемаларының нашар дамығандығын ескере отырып, «әкімшілік деликтілікті алдын-алу» ұғымының мазмұнын анықтауға байланысты әдіснамалық тәсілдерді қарастыру міндеті маңызды болып табылады.

Құқық бұзушылықтардың алдын-алу туралы пікірталаста, тіпті негізгі ұғымдарға қатысты даулы мәселе әлі де бар. Ғылыми әдебиеттерде де, тәжірибедегі қызметкерлердің арасында құқық бұзушылықпен күрес туралы «ескерту» және «жолын кесу» терминдерімен қатар «болдырмау» және «жолын кесу» терминдері қолданылады, сонда кейбір жағдайларда - бірдей, басқаларында - мазмұны жағынан әртүрлі ретінде. Сонымен қатар айырмашылық сәйкес ұғымдар мен анықтамаларда байқалады.

Г.С.Саркисов дұрыс атап өткендей, «терминдердің көптігі ұғымдар туралы анық емес және тіпті қарама-қайшылықты пікірлерді айтады, бұл проблеманың өзі жеткіліксіз дамудың нәтижесі болып табылады» [6, 40 б.].

Мәселен, мысалы, В.Н. Бурлаков, В.Н. Кудрявцев, Г.М. Минковский, А.Б. Сахаров және басқалар «болдырмау», «ескерту» және «жолын кесу» терминдері бір-бірімен алмастырылатын және олардың жұмысында бірдей қолданылады [7, 152 б.].

Заң әдебиеттерінде бұл мәселеге қатысты тағы бір көзқарас бар. Оны ең жүйелі түрде Г.А. Аванесов ұстанады, ол құқық бұзушылықтармен күресті көп деңгейлі қызмет деп санайды, әртүрлі деңгейлері тең емес және бір-бірімен байланысты, тұтас бөлігі ретінде бір-біріне енеді [8, 235 б.].

Ең кең «құқық бұзушылықтармен күрес» ұғымын санау ұсынылады. Автордың пікірінше, ол қоғам мен азаматтардың мүдделерін қылмыстық қол сұғушылықтардан қорғауға бағытталған атқарушы билік органдары мен қоғамның барлық жұмыстарын қамтиды. Автор заңдарды әзірлеу мен оны қолданудан бастап, құқық бұзушыларды түзету мен қайта тәрбиелеу нәтижелерін біріктіруге, соның ішінде құқық бұзушылықтың себептері мен жағдайларын анықтауға және жоюға дейін барлығын қамтиды.

Құқық бұзушылықтарды «алдын-алу» «құқық бұзушылықтармен күрес» ұғымына енетін және оның міндеттеріне бағынатын тар ұғым ретінде қарастырылады. Өз кезегінде, құқық бұзушылықтарды алдын-алу ескерту жүйесіне кіреді, өйткені алдын-алу іс-шараларының бірі, яғни бүтін (жалпы) ескерту, ал бөлігі (ерекше) - құқық бұзушылықтың алдын-алу [8, 340 б.].

Жеке деңгейде ескерту белгілі бір адамның бұзылуын болдырмауға бағытталған профилактикалық іс-әрекеттің ең ерте, бірінші сатысы болып саналады. Егер ескерту нәтиже бермесе және адам әлі де құқық бұзушылықты жасауға ниет білдірсе, онда «болдырмаудың» қажеттілігі туындайды, ол бір-

бірімен алмастырылатын және бірдей қолдануға келмейді, себебі алдын алудың бір кезеңі болып табылады.

Г.А.Аванесов жазғандай «жолын кесу» - басталған немесе болып жатқан нәрсені тоқтату кезінде ереже ретінде қолданылады. Ескертуден жолын кесуге дейінгі бүкіл процесс жеке ескерту болып табылады [8, 341 б.].

Бұл қазіргі заң әдебиеттерінде айтылған «құқық бұзушылықтардың алдын алу» және «алдын-алу» ұғымдарының арақатынасы мен өзара байланысы мәселесіне қатысты екі негізгі көзқарас. Олардың қайсысы артық деп тұжырымдау үшін осы ұғымдардың мазмұнын зерттеу қажет.

Ең алдымен, құқық бұзушылықтарды алдын-алу және алдын-алу ұғымдарын бөлудің заңдылығы мен практикалық маңыздылығы туралы мәселені шешу қажет.

Г.А. Аванесов бірден ескерту ұғымдарының мазмұнымен бір-бірінен ерекшеленетін үшеуін ұсынады: 1) «ескерту мазмұны - бұл әлеуметтік қауіпті құбылысты жоюға ықпал ететін жағымсыз факторларға әсер ету үшін ғылыми тұрғыда негізделген мемлекеттік және қоғамдық шаралар кешені»; 2) «бұл - қылмыстылықтың жойылуының тарихи қалыптасқан объективті және субъективті алғышарттарының жүйесі, сондай-ақ осы құбылысты, оның себептері мен жағдайларын жоюға бағытталған мемлекеттік және қоғамдық шаралар кешенін білдіретін санаты»; 3) «ескерту ... бұл қылмысты тудыратын құбылыстарды азайтып, шектейтін, жоятын әлеуметтік-құқықтық процесс» [8, 338 б.].

Жоғарыда келтірілген тұжырымдардан құқық бұзушылықтың алдын-алу дегеніміз «шаралар кешені», «санаты» және «процесі» екендігі көрінеді.

Егер біз бұл анықтамаларды біртұтас жиынтық ретінде қарастыратын болсақ, онда біз оларды біріктіретін жалпы нәрсені бөліп көрсете аламыз: құқық бұзушылықты алдын алу дегеніміз - бұл құбылысты сондай-ақ себептері мен жағдайларын жоюға бағытталған іс-шаралар кешенін, жүзеге асыру бойынша қызмет (процесс).

Осы тұжырымдаманың мазмұны мен сол оқулықта келтірілген құқық бұзушылықтың алдын-алу анықтамаларының арасындағы айырмашылық неде: «... алдын-алу дегеніміз - нақты қылмыстардың алдын алу, қоғамның жекелеген мүшелерімен құқық бұзушылықтарды жасаудан қорғау ...»; «Бұл заңдылықтың бұзылуын болдырмау, олардың қоғамға бағдарлануына байланысты қылмыс жасай алатын адамдарды анықтау юойынша қызмет және оларды жасауға себеп болатын жағдайларды анықтау үшін олармен қажетті шараларды жүргізу» [8, 339 б.].

Егер біз терминологиядағы айырмашылықтарды ескермесек, онда екі ұғымның да мәні бірдей екендігі анық, демек, осы мәлімдемеде құқық бұзушылықтың алдын-алу тұжырымдамасы ескерту тұжырымдамасына, тұтастай алғанда енген.

Қазіргі уақытта криминологияда әлеуметтік қызметтің бір түрі ретінде алдын-алу тұжырымдамасы жасалынған. Заңгерлердің көзқарасы негізінен құқық бұзушылықтың алдын-алу «қылмыстың себептері мен олардың

жасалуына ықпал ететін жағдайларды анықтау және оқшаулау жөніндегі ішкі істер органдарын және қоғамдық ұйымдарды қоса алғанда, мемлекеттік органдардың қызметін» қамтиды деп келіседі [9, 3 б.].

Сонымен, алдын алу әлеуметтік іс-әрекеттің бір түрі ретінде құқық бұзушылықтың себептері мен оларға ықпал ететін жағдайларды анықтауға және жоюға бағытталған алдын-алу жұмыстарының бөлігі ғана емес, сонымен бірге құқық бұзушыларға қолданылатын жалпы және арнайы шаралар жүйесі болып табылады. «Ескерту» ұғымын мұндай түсіндіру іс-әрекеттің мәнін толығырақ көрсететін сияқты.

Өздеріңіз білетіндей, құқық бұзушылықтардың себептері мен оларға ықпал ететін жағдайларды анықтау жеткіліксіз, сонымен қатар құқық бұзушыларға олардың одан әрі құқық бұзушылық жасауына жол бермеу үшін қолданылатын шаралар жүйесін (жалпы және арнайы) анықтау қажет.

Біздің пікірімізше, әкімшілік құқық бұзушылықтың алдын-алу - бұл ескерту субъектілерінің әкімшілік құқық бұзушылық жасауға себептері мен жағдайларын анықтау және жою, сондай-ақ оларды жасаған адамдарға әкімшілік мәжбүрлеу шараларын қолдану жөніндегі қызметі.

Құқық бұзушылық туралы ескерту немесе ескерту тұжырымдамасының мазмұны туралы айтатын болсақ, тағы бір маңызды жайтты атап өткен жөн. Бірқатар авторлар құқық бұзушылықтың алдын алу шаралары (шаралар) жиынтығын немесе кешенін білдіреді.

Сонымен, И.И. Карпец пен В.Н. Кудрявцев ескерту дегеніміз - «құқық бұзушылық жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды жоюға немесе бейтараптандыруға бағытталған мемлекеттік және қоғамдық шаралардың жиынтығы» [10, 26 б.].

Басқалары құқық бұзушылықтарды алдын алу - бұл тек шаралар жүйесі ғана емес, ең алдымен әрекет (процесс) деп санайды. Мысалы, К.Е. Игошев және И.В.Шмаров құқық бұзушылықтарды алдын алу басқару процесі екендігіне пікірді ұстанады [11, 20 б.]? Г.С.Саркисовта сол пікірді ұстанады, «бұл жай ғана іс-шаралар жүйесі емес, тіпті шаралар жүйесі де емес. Бұл, ең алдымен, қызмет [6, 42 б.].

Меніңше, соңғы көзқарас жақсырақ және шындыққа анағұрлым сәйкес келеді, өйткені «жиынтық (шаралар (кешені) жиынтығы») деген сөз қатып қалған нәрсені объективті түрде білдіреді, ал «ескерту» түсінігі процестің динамикасымен көбірек байланысты. Сонымен қатар, бір сөз тіркесін жалғыз дұрыс деп таңдау дұрыс болмайтын шығар. Олардың әрқайсысы өмірдің әртүрлілігі мен күрделілігіне баса назар аударады, үнемі дамып отырады, ұғымдық жүктемені көтереді.

70-жылдардың ортасынан бастап бірқатар ғылыми дереккөздерде қылмыстың алдын-алу, сондай-ақ олар қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастарға әсер ететін болса, қылмыс құрамына кірмейтін бұзушылықтар мен жағымсыз құбылыстарға назар аудару керек екендігіне назар аударылды.

Дәл осы кезеңде құқықтық әдебиеттерде «қылмыстылықты әлеуметтік

алдын-алу әртүрлі әлеуметтік жағдайлардың - экономикалық, демографиялық, әлеуметтік-психологиялық жағдайлардың әсеріне байланысты болғандықтан, ол қандай-да бір жолмен барлық құбылыстарға, қандай да бір түрде қылмысқа байланысты, оны тамақтандырады және қылмыс жасауға ықпал етеді» [12, 8 б.].

Әкімшілік құқық бұзушылықтың алдын алуды ұйымдастыру үшін заң шығарушыға да, құқық қорғау органдарының практикалық қызметіне де ғылыми негізделген ұсыныстар қажет. Бұл жерде әкімшілік бұзушылық және қылмыстың белгілі бір жақындығымен олардың әрқайсысы тиісті әсер ету құралдарын қажет ететін әлеуметтік құбылыстардың табиғаты, себептері және басқа параметрлері әр түрлі болатындығын ескеру қажет [13, 32 б.].

Бүгінгі таңда қылмыстылықтың алдын-алу мәселелері құқық бұзушылықтың алдын-алуға байланысты мәселелердің ең көп зерттелгені болды. Бірақ кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтарының алдын-алу үшін атқарушы билік органдарының, ең алдымен ішкі істер органдарының қызметінің мәні, құқықтық және ұйымдастырушылық қамтамасыз етілуі толық зерттелмегені анық.

Құқықтанушы ғалымдардың құқық бұзушылықтардың себептерін және олардың алдын-алу мәселелерін зерттеуге арналған көптеген еңбектерінде әкімшілік құқық бұзушылықтар белгілі бір ерекшелігіне қарамастан «басқа» немесе «фондық» құқық бұзушылықтардың қатарына жатады. Алайда, бүгінде құқық бұзушылыққа қарсы тиімді күресу, олардың туындауына себеп болатын себептерді жою тек қылмыстың алдын алу арқылы жүзеге асырылмайтыны баршаға белгілі.

Осыған байланысты, әкімшілік деликтіліктің, оның ішінде кәмелетке толмағандардың арасында қосымша пән ретінде құқық бұзушылықтардың алдын-алудың рөлі мен орнын анықтау туралы мәселе туындайды. Пән біреу болуы керек - кең мағынада қылмыстың алдын алу, оған тек қылмыстық мінез-құлық емес, жалпы заңсыз мінез-құлықтың алдын-алу кіреді. Мұндай жол зерттеу объектісі (қылмыс және құқық бұзушылық) арасындағы шартты айырмашылықты көздейді, бұл қылмыс немесе әкімшілік құқық бұзушылық жасаған адамдарға жеке профилактикалық әсер ету әдістерін жасауға мүмкіндік береді.

В.Н. Кудрявцев, «Құқық бұзушылықтар теориясы заң ғылымында жеткілікті дамымаған. Бұл құбылыстардың жиынтығын зерттейтін пән де жоқ. Егер мұндай пән қылмыстылықты талдауға бар болса, бұл криминология, онда барлық құқық бұзушылықтар бірде-бір ғылым саласы немесе академиялық пәнмен зерттелмейді» [14, 48 б.].

Сонымен бірге, кейбір жағдайларда заңсыз көріністер бірдей себептермен туындағанын жоққа шығаруға болмайды. Көбінесе құқық бұзушылық жасауға ықпал ететін жағдайлар сәйкес келеді. Осыған байланысты қылмыстылықтың келесі анықтамасы қызығушылық тудырады: «... қылмыстылық - бұл әлеуметтік организмнің қалыпты жұмысын бұзатын адамдардың әлеуметтік мінез-құлқының формасы. Бірақ мұндай бұзушылықтар - бейморальдық әрекеттер болып табылады, девиантты (ауытқу) мінез-құлық деп аталады. Мінездің соңғы түрі қоғам үшін ең қауіпті [15, 16 б.].

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, әкімшілік құқық бұзушылықтың алдын-алудың теориялық мәселелерін зерделеу кезінде заң ғылымында жасалған тұжырымдамалар мен ғылыми-зерттеу аппараттарын қылмыстылықтың себептерін зерттеу және алдын-алу теориясын құру үшін қолдану орынды болып көрінеді. Алайда бұл жағдайда әкімшілік құқық бұзушылықтың алдын алу себептері мен әдістерінің ерекшеліктерін, олардың қылмыстың алдын алудағы айырмашылығын көру қажет.

Қарастырылып отырған мәселені егжей-тегжейлі талдау үшін ескерту деңгейлері туралы мәселені ашу қажет. Ескерту теориясында үш деңгей зерттелетін ереже құрылды, олардың арасында қатаң екіжақты байланыс жоқ. Бұл әр деңгейде орындалатын ескертудің тәуелсіз сипатқа ие екендігінде. Ескерту деңгейлері келесідей жіктеледі.

Бірінші деңгей - қоғамның негізгі әлеуметтік және басқа мәселелерін шешу, тәрбие жұмысын күшейту, қоғамдық қатынастарды жетілдіру. Бұл жеке тұлғаны қалыптастырудан бастап, қалыптасқан мінез-құлық мотивтеріне, шараны жүзеге асырудағы мақсаттар мен құралдарды таңдауға әсер етумен аяқталатыннан бастап, қоғамға қарсы мінез-құлықтың барлық байланыстарына жүйелі жанама әсер етеді.

Бұл деңгейде алдын алу тетіктері қылмыстың алдын алу үшін де, әкімшілік құқық бұзушылықтың алдын алу үшін де ортақ болатыны анық.

Екінші деңгей нақты әлеуметтік топтарға жедел алдын-алу әсерін жүзеге асырумен байланысты.

Үшінші деңгей - бұл жеке профилактикалық жұмыс, оның мәні адамның жеке бағдарындағы жағымды өзгеріс, оның қоғамға қарсы көзқарастары мен көзқарастарынан арылу, адамды, заңдылықты құрметтеуді қалыптастыру және т.б.

Бұл соңғы екі деңгейде, алдын алу әсері жеке әлеуметтік топқа және белгілі бір адамға жеткенде, әкімшілік деликтілікті алдын-алу туралы тәуелсіз қызмет түрі ретінде айтуға болады.

Г.М. Минковскийдің пікірінше, ескертудің төрт бағытын ажырату керек:

- 1) әлеуметтік пайдалы қасиеттердің қалыптасуына кедергі келтіретін және жеке тұлғаның қоғамға қарсы позициясын қалыптастыратын факторларды жою;
- 2) жағымсыз құбылыстарға қарсы тұру және оларды блоктау;
- 3) оның қылмысқа айналуына жол бермеу мақсатында құқық бұзушылықта бұрыннан көрінетін қоғамға қарсы позицияның қалыптасуына жол бермеу;
- 4) жаңа қылмыстардың алдын алу мақсатында жасалған қылмыстарға қатысты алдын-алу шараларын жүргізу [16, 18-20 б.].

Біздің ойымызша, деңгей бойынша ескерту жіктелуі, сондай-ақ Г.М. Минковский ұсынған бағыт бойынша жіктеу, бір-біріне қайшы келмейді, өйткені:

- деңгейлі схема, әсіресе 2-ші және 3-ші деңгей әкімшілік құқық бұзушылықты туғызатын құбылыстарды талдауға, әкімшілік құқық бұзушылықтың алдын-алу шараларын әзірлеуге мүмкіндік береді;

- ерте ескерту сияқты алдын алу іс-әрекетін жүзеге асыруда, әсер ету объектісі тұлға болса да, қылмыс пен әкімшілік құқық бұзушылықты алдын-алу әдістерін бөлу мүмкін емес, өйткені бұл жағдайда адамға жағымсыз әсерді жою туралы әңгіме қозғалады, оның қалыптасуы, демек, осы кезеңде тек жалпы қоғамға қарсы мінез-құлықтың алдын-алу туралы айтуға болады, ол кейіннен қылмыстық немесе деликтілік көріністеріне әкеп соғады.

Соңғы екі деңгейдегі ерте ескерту емес, нақты ескерту түрін қолданғанда, әкімшілік құқық бұзушылықтың алдын-алу бойынша іс-әрекеттің салыстырмалы түрде тәуелсіздігі туралы айтуға болады.

Егер біз жалпы «деңгейлі» жіктелуін ұстанатын болсақ, онда жоғарыда көрсетілген ескерту нұсқауларын қолданған дұрыс. Олар заңсыз жеке тұлғаны қалыптастыру қадамдарын әшкерелейтін сияқты. Алғашқы үш бағыттың негізінен әкімшілік құқық бұзушылықтарды алдын алуға байланысты екенін байқауға болады.

Г.М. Минковский дұрыс атап өткендей, «кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылыққа қарсы іс-қимыл кешенді жүйесінің басты белгілерінің бірі - әртүрлі нақты себептерге байланысты өмірінің қолайсыз жағдайына тап болған жасөспірімдердің құқық бұзушылықтары туралы алдын-ала ескерту» [17, 300 б.].

Кәмелетке толмағандардың ортасындағы құқық бұзушылықтарды алдын-ала ескерту шаралары адамның қоғамға қарсы бағыттылығын (көзқарасын) қалыптастыруға жол бермеуге бағытталу тиіс. Қылмыстың ерте алдын-алу шаралары негізінен қылмыстық жолға түспеген кәмелетке толмағандардың тұрақсыз және зиянды тұлғалық түріне, алғашқы қылмыстың алдын алуға бағытталған.

Осыған байланысты В.Д. Ермаков тұжырымдайтын кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алудың жалпы әлеуметтік шаралары ерекше назар аударуға лайық, оның пікірі бойынша олар келесіні қамтамасыз етеді:

- балалар мен жасөспірімдердің денсаулығын, олардың физикалық, ақыл-ой, психикалық жағдайын едәуір жақсарту;

- азаматтарды қоғамның өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымының барлық басқа салаларымен салыстырғанда үлкен артықшылықтарды талап ететін ерекше сала ретінде тәрбиелеу үшін отбасы, қоғам және мемлекет қызметін бөлу;

- кәмелетке толмаған баланың жеке басының қалыптасуына шешуші әсер ететін маңызды және кемелді институт ретінде ата-ана отбасын бастапқы және жан-жақты нығайту;

- балалар мен жасөспірімдерге ата-анасының немесе оның қолайсыздығынан болған залалды әлеуметтендіру үшін мемлекеттік және қоғамдық институттар арқылы толық және уақтылы өтемақысын қамтамасыз ету; оларды тәрбиелейтін адамдар қолынан шыққан кәмелетке толмағандардың тағдырына жауапсыздықты жеңу;

- бұл қызметтің негізгі ауырлығын аумақтық билік және басқару

органдарына көшіру арқылы профилактикалық қызмет салаларының ведомстволық бөлінуін жеңу;

- кәмелетке толмағандардың шығармашылығына, еңбекке деген табиғи қажеттіліктерін сақтау, үздіксіз дамыту және толыққанды жүзеге асыру, соның ішінде олардың жазалаудың барлық түрлерін жою арқылы [15, 169 б.].

Кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтарының алдын алуға кешенді көзқарас қажеттілігі біздің елімізде бұрыннан бері танылып келеді, нәтижесінде мемлекет пен қоғам да ескерту органдарының желісін құрды. Сонымен бірге, осы саладағы жетістіктер әр агенттіктің күш-жігерінің бөлінуіне, идеологиялық үндеулер мен нақты өмірдің арасындағы қайшылықтарға және басқа да себептерге байланысты өте аз болды.

Сонымен қатар, заңгерлер мен мұғалімдердің әрекеттері көбінесе белгілі бір психикалық жағдайы бар баланың өзін-өзі танудың өзіндік ерекшеліктері мен өмірі, мінез-құлық белгілері немесе психикалық бұзылулар туралы идеялары бар әрекеттеріне сүрінеді.

Кәмелетке толмағандарға кешенді нақты көмек көрсете алатын тиімді әлеуметтік көмек қызметі (құқықтық, материалдық, психологиялық, медициналық, педагогикалық және т.б.) балаға жеке көмек көрсетуді де, қалпына келтіруді де ұйымдастыратын оның өмір шарттарына негіз бола алады.

Атқарушы биліктің ескерту қызметіне қарағанда, әлеуметтік ескерту - бұл қызмет емес, адамдардың санасы мен мінез-құлқына жанама түрде әсер ететін, құндылық бағдарларын, олардың құқықтық мәртебесін білетін және нәтижесінде заңға бағынатын мінез-құлық пайда болатын әртүрлі факторлардың статикалық жиынтығы.

Әлеуметтік ескерту элементтеріне тиімді құқықтық жүйе, халықтың мәдениетінің жалпы деңгейі, өмір сүру деңгейінің артуы, салт-дәстүрлердің жандануы және т.б. факторлар жатады.

Біздің пікірімізше, әлеуметтік алдын-алу факторларының ішінде осы қатынастар субъектілерінің құқықтық қорғалу дәрежесін арттыру қажеттілігін ескере отырып, қоғамдық қатынастарды нақты құқықтық реттеуді қамтамасыз етуге бағытталған заңшығарушылық маңызды орын алады. Түрлі қоғамдық қатынастардың берік құқықтық негізі, ең алдымен, осындай қатынастар субъектілерінің құқықтары мен мүдделерін қамтамасыз етудің кепілі екені анық.

Кәмелетке толмаған азаматтардың құқықтарын қорғау үшін атқарушы билік құрылымында жақында пайда болған мамандандырылған органдардың құқықтық базасын жетілдірудегі маңызды сәт осы органдардың міндеттері мен олардың қызметкерлерінің құқықтары мен міндеттерін айқындау болып табылады. Мұндай органдарды құру біздің ойымызша кадрлық қамтамасыз ету проблемасын қозғайды.

Әлеуметтік жұмыстың практикалық тәжірибесіне сүйене отырып, профессор В.Г. Бочарова әлеуметтік қызметкерлердің келесі жалпы (негізгі) сипаттамаларын анықтады:

- жеке тұлға және отбасы арасында бір жағынан, және қоғам, түрлі

мемлекеттік және қоғамдық құрылымдар арасында қолайлы және тиісті делдалдықты қамтамасыз ету басқа жағынан, сонымен қатар, жеке адам мен қоршаған орта арасындағы, балалар мен ересектер арасындағы, отбасы және қоғам арасындағы байланысты орнататын «үшінші тұлға» рөлін орындауды қамтамасыз етеді;

- қарым-қатынасқа, адамдар арасындағы қатынастарға, микросоциумдағы жағдайға әсер ету және клиентті басқа немесе басқа қызметке ынталандыру дағды;

- клиенттің белсенді позициясы, бастамасы мен белсенді позициясының көріністерін қамтамасыз ететін, бейресми қарым-қатынас жағдайында «артта» қалып, бейресми жетекші, көмекші, кеңесші лауазымында жұмыс істей білу;

- клиенттің проблемасын шешуге қатысу, оған түсіністікпен қарау;

- қарым-қатынасты диалог негізінде, тең негізде құру шеберлігі [18, 11 б.].

Кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтарының алдын алу туралы мәселені әрі қарай қарастыру үшін, біздің ойымызша, құқық бұзушылықтың алдын-алу субъектілерінің проблемасына тоқталу қажет, өйткені әкімшілік құқық бұзушылықтарды ескерту туралы «қызметтің тәуелсіз түрі» ретінде айту үшін мұндай қызметті жүзеге асыратын «тәуелсіз» субъектінің бар жоқ екенін анықтау қажет. Ескерту субъектілерінің мемлекеттік немесе қоғамдық қызметтің қай нысанында жүзеге асырылатынына байланысты қарастырған дұрыс деп ойлаймын.

Мысалы, К.Е. Игошев, ескертуге қатысты келесі нысандарды жатқызған:

- нормативтік-құқықтық актілерді бұзу;

- азаматтық құқық бұзушылықтар;

- тәртіптік теріс қылық;

- қылмыстар;

- әкімшілік құқық бұзушылықтар [19, 91 б.].

Г.М. Минковский, бұл ескерту қоғамға жат мінез-құлықтың аморальдік әрекеттер, тәртіптік, азаматтық және әкімшілік құқық бұзушылық сияқты сатыларында жүзеге асырылады деп жазды [17, 211 б.].

Қызметтің сипаты, көлемі, нысандары мен әдістері бойынша ерекшеленетін ескерту субъектілерінің көптігі құқық бұзушылықтың алдын алудың маңызды белгілерінің бірі болып табылады. Мұндай субъектілерге мемлекеттік органдар мен мекемелер, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, қоғамдық бірлестіктер, лауазымды адамдар және басқа да қызметкерлер - осы органдар мен мекемелердің өкілдері, сондай-ақ жеке азаматтар кіреді.

Бұл субъектілердің ішінде осы мақсаттар үшін арнайы жасалған немесе олардың құзыретіне басқа өкілеттіктермен бірге ескертудің кейбір аспектілерін орындау міндеттемесі кіреді.

Біздің ойымызша, ескерту субъектілерін былайша жіктеуге болады.

1. Жеке ескертуді тікелей жүзеге асыратын субъектілер. Олардың қатарына отбасы, еңбек және оқу топтары, азаматтардың қоғамдық бірлестіктері, сондай-ақ құқық қорғау органдарындағы құқық

бұзушылықтардың ерте және нақты алдын-алу бойынша ұйымдастырушылық құрылымдар кіреді.

2. Бақылау-қадағалау және құқық қорғау функцияларымен қатар ескертуді жүзеге асыратын субъектілер. Олардың қатарына соттар, прокуратура және ішкі істер органдары кіреді.

3. Құқық бұзушылықтарды алдын алу жөніндегі қызметті үйлестіруші және басқарушы субъектілер. Олар: Қазақстан Республикасының Президенті, Қазақстан Республикасының Үкіметі, сот органдары, Қазақстан Республикасының заң шығарушы, атқарушы және сот билігі, жергілікті билік органдары.

Басқаша айтқанда, ескерту субъектілерінің барлық жиынтығын екі негізгі топқа бөлуге болады:

1) мамандандырылмаған, олар ескертуді функцияларымен қатар орындайды; бұл қарастырылатын субъектілердің, Қазақстан Үкіметінен қоғамдық бірлестікке дейінгі ең кең желісі;

2) мамандандырылған, мемлекеттік міндеттерді орындау процесінде жүрген қызметі кәсіби немесе тікелей қоғамға қарсы көріністерге қарсы бағытталған (мемлекеттік, қоғамдық және құқық қорғау ұйымдары); оларға ішкі істер органдары, прокуратура, соттар, сот жүйесі және қоғамдық бірлестіктер кіреді.

Кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтарының алдын-алу субъектілерінің үйлестіру және өзара іс-қимыл мәселесі өте маңызды. Біздің ойымызша, қылмыстарды ескерту бойынша бірқатар органдардың қызметін үйлестіру міндетін жүзеге асыратын прокуратура болса, ал кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтарын болдырмауда Қазақстан Республикасы Жастар істері жөніндегі комитеті, сондай-ақ тиісті жергілікті басқару органдары ерекше рөлге ие болу керек.

Отбасы - бұл адамның тұлға ретінде қалыптасатын қоғамның негізгі бірлігі. Отбасы, әсіресе тұлғаның дамуының алғашқы кезеңдерінде, құқық бұзушылықтардың алдын алуда шешуші рөл атқарады. Отбасы - бұл өзіндік білім беру жүйесі, сендіру және жазалау, сондай-ақ қоғамға жат қылықтардың алдын алу жүйесі бар шағын мемлекет.

Қоғамдағы тағы бір негізгі буын - еңбек және оқу ұжымдары. Оларда жеке және мамандандырылған профилактикалық жұмыстарды жүргізеді, олардың ерекшелігі адам тәрбиесінің нысаны ретінде еңбек және оқу процестерінің ерекшелігі болып табылады.

Өз құзыреті шегінде тікелей ескерту міндеттері құқық қорғау органдарына да жүктелген.

Жоғарыда айтылғандай, құқық қорғау функцияларын орындау кезінде құқық бұзушылықтың алдын-алуды жүзеге асыратын субъектілердің қатарына мыналар қосылуы керек: соттар, прокуратура және ішкі істер органдары.

Ішкі істер органдары үлкен көлемді және көпфункционалды бағыттылығы бойынша әртүрлі қызмет атқарады. Олар қоғамдық тәртіпті сақтайды, қылмыстарды анықтау, алдын алу және ашу бойынша жедел-ізвестіру

функцияларын орындайды, анықтау, алдын ала тергеу жүргізеді, сондай-ақ әкімшілік жазаның орындалуын ұйымдастырады және қамтамасыз етеді. Оларға құқық бұзушылықтарды жеке және мамандырылған ескертуді жүзеге асыру жүктелген. Сонымен қатар, кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу міндеті «Ішкі істер органдары туралы» заңда жоқ екенін байқауға болмайды.

Ескерту субъектілерінің санына кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссия кіруі керек. Олардың негізгі міндеттері - кәмелетке толмағандар арасындағы қадағалаусыздықты және құқық бұзушылықтарын алдын-алу жұмыстарын ұйымдастыру, кәмелетке толмағандардың құқықтарын ұйымдастыру және қорғау, осы мәселелер бойынша мемлекеттік органдар мен қоғамдық бірлестіктердің күш-жігерін үйлестіру, олардың жағдайын және арнайы білім беру ұйымдарында олармен тәрбие жұмыстарын жүргізу бойынша қызметті бақылау.

Әкімшілік құқық бұзушылықтарды ескерту әкімшілік құқық бұзушылық туралы істері бойынша іс жүргізудің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады және оның орындалуы әкімшілік құқық бұзушылық туралы істері бойынша іс жүргізудің барлық сатыларында қамтамасыз етіледі.

«Меніңше», - деп жазады М.Я. Масленников, - бұл кінәлілердің іс-әрекетке деген көзқарасы болуы мүмкін. Егер құқық бұзушының алынбаған немесе өтелмеген соттылығының дәлелдері болса немесе құқық бұзушы бұрын тағайындалған әкімшілік жазаны орындаудан жалтарса, құқық бұзушыға әкімшілік-құқықтық ықпал ету шараларын қолдану туралы мәселе қоюдың қисынсыз екендігі айқын» [20, 106 б.].

Істерді қарау сатысында әкімшілік юрисдикция органдары істі жүргізу аясында әкімшілік іс жүргізудің алдын-алу әсерінің тиімділігін арттыру үшін барлық мүмкіндіктерді пайдалануға құқылы. Біріншіден, істерді ашық түрде қарау мәселесі әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының кодексіне сәйкес қамтамасыз етілу тиіс.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді қарау кезінде әділ және негізделген әкімшілік жазаны тағайындаудың маңызы зор. Бұл жағдайда кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтар мен топтық істерге ерекше назар аудару керек, бұл кезде әрбір қатысушыға іс-әрекетке сәйкес келетін жаза тағайындалып, басқа құқық бұзушыларға қолданылатын жазамен салыстырылуы керек.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізу көлемінен басқа әкімшілік юрисдикция органдарының әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша құқық қолдану тәжірибесін қорытындылау жөніндегі жұмысы болып табылады.

«Мұндай жұмыс», - деп жазады М.Я. Масленников, - басқа аумақтық органдармен (соттар, полиция және прокуратура) бірлесіп немесе бір уақытта ұйымдастырған жөн. Бұл жоғары тұрған соттардың және басқа да құқық қорғау органдарының ұсыныстарын ескеруге және қылмыстық жағдайды бағалаудың нақты және тиімді шараларын анықтауға, сондай-ақ құқық қолдану

практикасының біртұтастығын орнатудың тиімді шараларын анықтауға, сондай-ақ аймақта профилактикалық жұмыстарды ұйымдастыруға және жүргізуге мүмкіндік береді» [20, 110 б.].

Профилактикалық қызметті құқықтық реттеудің қазіргі кездегі жағдайы басым әлеуметтік қажеттіліктерге сәйкес келмейтінін мойындау керек. Ескертудің көптеген маңызды аспектілері әлі де заңмен реттелмегені белгілі болды. Құқық бұзушылықтарды ескерту саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін нормативтік құқықтық актілердің көп екені айқын.

Сонымен қатар, Г.А. Аванесов айтқандай, «Әр ведомство өз мүдделерін сақтауға тырысады. Жеке ережелер әртүрлі кодекстерде бекітілген. Бір сөзбен айтқанда, осы салада құқықтық нормалардың «әртүрлі» жүйе жұмыс істейді. Әрине, мұндай жағдайда заңнамалық реттеудің бірлігі мүдделері сақталмайды.» [8, 439 б.].

Құқықтың әртүрлі салаларында және әртүрлі заңнамалық және заң актілерінде және бір заңның нормативтік актілерінде реттеу тақырыбына ұқсас нормалардың «шашырауы» әрдайым ақтала бермейтіні анық.

Жоғарыда аталған жағдайлар алдын-алу жөніндегі бірыңғай жалпыхалықтық заң әзірлеу және қабылдау арқылы профилактикалық қызметке қатысты құқықтық нормаларды кодификациялау туралы көптеген ұсыныстарға негіз болды.

Бұл ұсынысты принципті түрде қабылдамай, зерттеушілердің тағы бір тобы алдын-алу қызметін реттейтін нормаларды кодификациялаудың жалпы тұжырымдамасынан ұсынылып отырған заңның контурларын бөлектеу әрекетіне көшкен кезде маңызды және техникалық-құқықтық сипатта да айтарлықтай қиындықтар туындайды.

Сонымен, Ю.Д. Блувштейн 80-жылдары осындай қиыншылықтарды ескере отырып, бірінші сатыда құқық бұзушылық алдын-алу субъектілерінің жеке біртекті топтарының қызметін реттейтін заңдарды әзірлеп, қабылдаумен шектеліп қалғанымыз жөн деген пікір білдірді.

Атап айтқанда, ол «Құқық бұзушылықтарды қоғамдық алдын-алу туралы» заң қабылдау қажеттігі туралы айтты. Мұндай заң әртүрлі ескерту кеңестерінің, қоғамдық тәрбиешілердің, бастықтардың, тәлімгерлердің, көптеген қоғамдық ұйымдар мен әуесқой органдардың құқықтық мәртебесін нақты анықтайды деп болжанған болатын, олар Ю.Д. Блувштейн жазғандай, «егер олар бұл үшін қажетті өкілеттіктерді алса және өз әрекеттерінің заңдылығы мен тиімділігі үшін нақты жауапкершілік алатын болса, одан да көп үлес қоса алады», автор ішкі істер органдарының құқық бұзушылықтың алдын-алу туралы заң қабылдауды ұсынды [21, 49 б.].

Біздің ойымызша, қарастырылған екі ереже де белгілі бір кемшіліктерге ие. Ең бастысы, кез-келген жаңа заң тек жаңа шеңберде одақ болып қана қоймай, бұрын қолданыста болған, жақсы тексерілген нормалардың жиынтығының бір «төбесінде» ғана болмауы керек, ең алдымен бұл жаңа пайда болатын әлеуметтік қажеттіліктерді көрсететін жаңа сапа болуы керек.

Бұл ретте алдын-алу туралы заң қабылдау қажеттілігі туралы пікірлерді

қолдау үшін келтірілген дәлелдерді талдау олардың сапалы жаңа мазмұнмен емес, нысан туралы әңгіме болып тұрғаны көрсетеді. Осы дәлелдердің ішінде ескертуді жүзеге асыру барысында қызметкерлерге әртүрлі қайнар көздер мен ережелерді қолдануға қолайсыздықтың дәлелі назар аудартады. Бірақ заңның қабылдануы бұл қолайсыздықты жоюы екіталай, өйткені ұсынылған заң алдын-алуға тартылған барлық органдар мен ұйымдардың қызметін әлі де реттей алмайды.

Сонымен, ішкі істер органдарының қызметкерлері осы бағыттағы қызметін реттейтін ведомстволық бұйрықтар мен нұсқауларды қолданудан бас тарта алмайды. Демек, бұрын қолданыстағы нормативтік актілердің күшін жоя алмайтын немесе жинақтай алмайтын заңның пайда болуы бұл қолайсыздықты жою екіталай. Керісінше, өйткені ескі нормалардың сақталуы жағдайында мұндай заң балласттық құжат болар еді.

Осыған қарамастан, алдын-алу қызметін реттейтін әртүрлі нормативтік құжаттарды қолдану кезінде белгілі бір қиындықтар бар. Және олардың, ең алдымен, дұрыс жүйеленуінің болмауы. Сондықтан, біздің ойымызша, бірінші қадам ретінде қатаң иерархиялық құрылымға ие болатын құқық бұзушылықтың алдын-алу бойынша нормативтік актілер жиынтығын немесе жинағын дайындау қажет. Мысалы, құқық бұзушылықтың алдын-алуды реттейтін жалпы ережелер - конституциялық нормалар, заңдар ережелері, Қазақстан Республикасы Президентінің жарлықтары, құқықтың түрлі салаларының нормалары және т.б. Ерекше бөлік ретінде профилактикаға жататын адамдардың әртүрлі топтарының, мысалы, кәмелетке толмағандардың, әкімшілік қадағалауда тұрған адамдардың және т.б. құқық бұзушылықтың алдын-алуды ұйымдастыру туралы бөлімдер шығаруға болады.

Осы құрылымға сәйкес ішкі істер органдарының әртүрлі қызметтерінің міндеттері мен құзыреттері де жүйелендірілуі керек: криминалдық полиция және әкімшілік полиция.

Мүмкіндігінше ішкі істер органдарының профилактикалық іс-шараларының барлық аспектілерін қамтитын мұндай жинақтар шынымен де алдын-алуға қатысатын қызметкерлер үшін жұмыс құралына айналуы мүмкін; ҚР ІІМ бұйрықтарына сәйкес барлық қызметтердің қызметкерлері мұны істеуі керек.

Бірақ ешбір заңнамалық акт өзінің реттелетін қызметіне барлық тараптарды, әсіресе кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу сияқты мобильді және өзгермелі салада көздеуге мүмкін емес, қолданыстағы нормативтік актілердің жинақтарына қосымша, осы жұмыстың оң тәжірибесінің бюллетеньдерін үнемі шығарып отыру қажет, өйткені әртүрлі қызметкерлер еліміздің өңірлері практикалық қызметкерлермен де, орталық аппаратымен және ғылыми-зерттеу мекемелерімен де жасалған құқық бұзушылықтың алдын-алу бойынша жұмысты ұйымдастырудың соңғы бағыттарымен таныса алады.

Бұл кәмелетке толмағандардың әртүрлі санаттарының әкімшілік құқық бұзушылықтың алдын-алу (орта мектеп оқушылары, жұмыс жасамайтын және

оқымайтын жастар, бейресми топ мүшелері) сияқты заңнамалық және нормативтік құқықтық актілерде жеткіліксіз көрінетін аспектілер болуы мүмкін немесе көлікте мұндай жұмысты қалай жүргізу керек, басқа органдармен және мекемелермен, қоғамдық ұйымдармен әрекеттесуді ұйымдастыру.

2. Ішкі істер органдарымен кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарын алдын алу және жолын кесу бойынша құқықтық және ұйымдастырушылық-тактикалық аспектілері.

2.1 Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарын алдын алу және жолын кесу бойынша ПО қызметінің құқықтық қамтамасыз етілуі

Кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтарының алдын алу процесінде қалыптасатын қоғамдық қатынастар өте күрделі, сондықтан ішкі істер органдарының оларды шешуге бағытталған қызметі табысты және тиімді, қоғамдағы соңғы өзгерістерге барабар болу үшін сенімді құқықтық негізге негізделуі керек, әсіресе оның мобильді бөлігінде - жастар ортасында.

Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының жай-күйін, құрылымын және динамикасын талдау ұзақ уақыт бойы бұл құқық бұзушылықтардың айтарлықтай өскенін көрсетеді. Бұл құбылыстың себептері, біздің ойымызша, моральдық, экономикалық, саяси және әлеуметтік салалардағы күшті өзгерістер ғана емес, сонымен қатар ішкі істер органдарының бұл бағыттағы қызметінің кідірісі, артта қалуы және тиімсіздігі болып табылады.

Алдын алу қызметі заң мен заңның қағидаттары мен талаптарына негізделетіндіктен, позитивті құқықтық реттеудің маңызы да артады. Құқық нормалары адамдардың қоғамдық пайдалы әрекетін ынталандырады, құқық бұзушылықтарға мүлдем қарсы тұратын, оларға себеп болатын себептердің әсерін жою немесе бейтараптандыратын осындай қоғамдық қатынастарды біріктіреді. Бұл қатынастардың нығаюы мен жетілуі қоғамнан түрлі әлеуметтік жағымсыз құбылыстарды, оның ішінде әкімшілік деликтілікті үнемі алып тастауға ықпал етуі керек.

Құқық бұзушылықтың алдын-алу саласында туындайтын қоғамдық қатынастар, сонымен бірге, заңсыз тыйым салу арқылы, заңсыз әрекеттері үшін заңды жауапкершілікті белгілеу арқылы да реттеледі. Бұл жағдайда заңның реттеуші функциясы қорғаныс функциясымен толықтырылған және сонымен қатар құқық бұзушылықтарды алдын-алу тиімділігін қамтамасыз ету үшін үлкен маңызға ие.

Осыған байланысты, жалпы заң және әкімшілік құқықтың саласы қоғамдық қатынастардың қатысушыларына күшті ақпараттық және құндылық-бағдарлық әсер ететіндігін атап өту керек: олар қандай әрекеттер тыйым салынған деп танылатындығын және тыйымдарды бұзудың салдары қандай болатындығын, қоғам үшін қажет идеялар мен мінез-құлықты болатындардың қалыптасуына ықпал етеді [22, 291 б.].

Жасөспірімдердің санасына заңды құралдардың әсер етуінен, заңға құрмет сезімін қалыптастырудан және оның талаптарын сақтау әдетінен көрініс табатын заңның тәрбиелік функциясы кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтарының алдын-алу мәселелерін тиімді шешу үшін де үлкен

маңызға ие.

Құқықтанушылар «адамның, әсіресе құқықтық білімі, әлеуметтік пайдалы және қоғамға қарсы ниеттер арасындағы шиеленіскен ішкі күрессіз болатын мінез-құлықты қалыптастыруға бағытталуы керек» деп атап өтті. Демек, жеке адамның заңды әрекеттері әдеттегі мінез-құлық нормасына айналғаны туралы айтамыз» [23, 62 б.]. Яғни, құқықтық тәрбиенің нәтижесі заңды мінез-құлықтың тұрақты әдетін қалыптасу болуы керек.

Кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтарының алдын алу жөніндегі іс-шараларға қатысты заңның қызметтік рөлі оның қоғамның мүдделеріне сәйкес келетін алдын алу шараларын жүзеге асырудың оңтайлы тәртібін нормативті түрде белгілегенінен көрінеді: құқық бұзушылықтардың алдын-алу міндеттері, олардың түрлері (жалпы, жеке); ескерту субъектілерінің жүйесі, олардың функциялары, олардың қызметін үйлестіру тәсілдері; мемлекеттік органдар мен қоғамдық бірлестіктердің профилактикалық жұмысының негізгі нысандары мен әдістері. Құқық бұзушылықтарды алу саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар оны құқықтық қатынастарға айналдырады, яғни олардың субъективті заңды құқықтары мен міндеттері арқылы адамдар арасындағы байланыс.

Сондықтан, жалпы әкімшілік құқық бұзушылықтардың құқықтық реттеудің мазмұны және нақты кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтарын алдын алуда, осы салада тартылған барлық адамдардың құқықтары мен міндеттерін анықтаудан тұрады. Сонымен қатар, осы құқықтар мен міндеттерді анықтаған кезде әлеуметтік басқарудың ерекше түрі ретінде құқық бұзушылықтың алдын-алу ерекшеліктерін толығымен ескеру қажет.

Әлеуметтік басқарудың басқа түрлерінде заңдылық пен тәртіпті сақтау басқа мақсаттарға, мысалы, экономикалық дамуға қол жеткізудің шарты болғанмен, ол құқық бұзушылықтың алдын-алудың дербес мақсаты болып табылады.

Құқықтық тәртіп дегеніміз - оның талаптарының орындалу дәрежесін сипаттайтын құқық нормаларының нәтижесі болғандықтан [22, 235 б.], құқық бұзушылықтардың алдын-алу қоғамдық өмірдің белгілі бір режимі ретінде құқық үстемдігінің бөлігі ретінде де қарастырылады.

Алайда заңдылықты тек заңды жолмен нығайтуға болатындығы түсінікті. Мұны заңсыз тәсілмен жасау дегеніміз, іс жүзінде заңсыз әрекеттерді жасаған деп болжауға болатын құқыққа қайшы әрекеттерді, құқық бұзушылықтарды алмастыру. Бұл жағдайда жасалған құқық бұзушылықтар ескертілгеннен көрі қауіпті, өйткені олар органдардан, ұйымдардан немесе мемлекет пен қоғам атынан әрекет ететін және әдетте билікке ие адамдардан шыққан.

Қазіргі жағдай кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу бойынша ғылыми негізделген саясатты әзірлеуді және жүзеге асыруды қажет етеді, оның маңызды құрамдас бөлігі ішкі істер органдарының, сондай-ақ басқа да мүдделі ведомстволар мен қоғамдық топтардың осы қызмет саласын жетілдірудің заңнамалық базасын және ұйымдастырушылық алғышарттарын жасау болып табылады.

Мұндай жұмыс ведомстволық деңгейде жүргізілді. Бұл жұмыстың нәтижелері ішкі істер органдарының профилактикалық қызметінің Тұжырымдамасында (негізгі бағыттар) айтылды.

Осы тұжырымдамаға сәйкес қылмыстың алдын алу - адамның өмірін, денсаулығын, құқықтары мен бостандықтарын, меншіктің барлық нысандарын қорғау және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында қылмыстың алдын алу, болдырмау және жолын кесу жөніндегі шаралар жүргізу арқылы - бұл Қазақстан Республикасының Конституциясына, «Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы» Қазақстан Республикасының Заңына және Қазақстан Республикасының өзге де заңнамалық актілеріне, адам құқықтары мен азаматтардың декларациясының қағидаларына сәйкес өз қызыреті шегінде жүзеге асырылатын ішкі істер органдарының қызметі.

Алдын алу қызметінің объектілеріне жатады:

- қылмыс жасауға ықпал ететін немесе олардың жасалуын жеңілдететін жағдайлар;
- қылмыстық әрекеттерді жоспарлаушы немесе дайындаған адамдар;
- заңға сәйкес бақылау жүзеге асырылатын және белгіленген шектеулерді сақтау бойынша шаралар қолданылатын адамдар;
- тұрақты заңсыз мінез-құлқы бар адамдар, сондай-ақ бұрын қылмыстық әрекеттерді жасағаны үшін сотталған адамдар.

Ішкі істер органдарындағы профилактикалық қызметтің субъектілері болып табылатындар криминалдық полицияның, әкімшілік полицияның, алдын ала тергеу органдарының қызметтері және т.б.

Ішкі істер органдары қолданатын негізгі алдын алу шаралары:

- қылмыстық-құқықтық және әкімшілік-құқықтық шараларын қолдану;
- қылмыстық істер мен әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы материалдардың уақтылы түсуін, өтуін, олар бойынша тиісті шешімдердің қабылдануын бақылау;
- әкімшілік құқық бұзушылықтар мен үлкен қоғамдық қауіпті емес қылмыстарды жасаған адамдарға олардың ауыр қылмыстардың жасауын алдын алу мақсатында белсенді ықпал ету шараларын қолдану;
- өзіне қатысты бақылау жүзеге асырылатын адамдардың заңнамалық шектеулерді орындамағаны үшін жазалардың сөзсіздігін қамтамасыз ету;
- құқық бұзушылықтарды жүйелі түрде жасайтын немесе азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзатын нашақорларды арнайы наркологиялық мекемелерге жіберу туралы бастамалы түрде денсаулық сақтау органдарына өтініштерді ұсыну.

Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы № 1098 бұйрығымен 8-бөлігінде атап өтілгендей, білім беру ұйымдарына бекітілген КТІ УПИ-ға және КТІ УПИ-ға жалпы басшылықты келесі мәселелерді қамтамасыз ету үшін кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөліністің бастығы жүзеге асырады, ол әкімшілік учаскеге бекітілмейді [24]:

- кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу

және мемлекеттік органдармен, кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссиялармен, халықты әлеуметтік қорғау органдарымен, білім беру, денсаулық сақтау, жұмыспен қамту, еңбек ұжымдарымен, қоғамдық бірлестіктермен, кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу бойынша қайырымдылық қорларымен өзара әрекеттесуді жүзеге асыру;

- кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықты тудыратын себептер мен жағдайларды анықтау, оларды жою бойынша ұсыныстар әзірлеу;

- жасөспірімдерді қылмыстық іс-әрекетке тартқан тұлғаларды, сондай-ақ ата-аналары мен оларды алмастыратын адамдарды балаларды тәрбиелеу бойынша міндеттерін қасақана орындамағандары және өздерінің қоғамға қарсы мінез-құлқымен құқық бұзушылық жасауға итермелегені үшін дер кезінде анықтау және жауапқа тарту бойынша жұмыс жүргізу.

Іс жүзінде ішкі істер органдары (полиция) құқық бұзушылықтың алдын-алу және жолын кесуде жетекші орын алатындығын атап өткен жөн. Бұл кездейсоқ емес, өйткені қылмыс пен құқық бұзушылыққа қарсы күрес міндеті тікелей соларға жүктелген.

Алдын алу функциясы - бұл ішкі істер органдарының құқығы ғана емес, сонымен бірге заңда белгіленген тікелей міндет. Сонымен, «Қазақстан Республикасының ішкі органдары туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 4-бабы таза алдын-алу деп аталатын негізгі міндеттердің бірі - құқық бұзушылық профилактикасы көрсетілген, бірақ құқық бұзушылардың санаты анықталмаған. Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің ведомстволық нормативтік құжаттарында (бұйрықтар, нұсқаулар және т.б.) ішкі істер органдарының құқық бұзушылықтың алдын-алу және жолын кесу олардың қызметінің басым бағыттарының бірі болып табылады.

Алдын алу қызметі - бұл әртүрлі деңгейлі, бірақ соған қарамастан бірізді, өзара байланысты, мақсаттың бірыңғай элементтерімен біріктірілген жүйе. Заң ғылымында бұл жүйенің құрамдас бөлігі жалпы әлеуметтік, арнайы және жеке деңгейлердегі құқық бұзушылықтардың алдын-алу болып табылады.

Ішкі істер органдары ескертудің барлық деңгейлеріне қатысады. Жалпы әлеуметтік деңгейде олар қылмысқа қарсы мемлекеттік және аймақтық бағдарламаларды әзірлеуге қатысады, әлеуметтік инфрақұрылымды ұтымды (қылмысқа қарсы) орналастыру, полиция үшін үй-жайлар салу, оны техникалық нығайту және маскүнемдікпен, кәмелетке толмағандардың қадағалаусыздығымен күресу шараларын әзірлеу үшін және аумақтарды (қалаларды) жан-жақты дамыту жөнінде нақты ұсыныстар жасайды.

Құқықтанушы ғалымдар ішкі істер органдарының жүйесіндегі орнын, олардың функционалдық міндеттері мен негізгі міндеттерін ескере отырып, ішкі істер органдарының профилактикалық жұмысының мазмұны келесі кезеңдерден тұрады деп санайды:

- 1) тұтастай алғанда республикада да, жекелеген аймақтарда да қылмыстың жай-күйін, құрылымы мен динамикасын талдау негізінде алдын алу қызметінің жалпы бағыттарын әзірлеу және іске асыру;

2) бас жоспарларды нақтылау, оларды кәсіпорындар, мекемелер, ұйымдар ұжымдары деңгейіне және халықтың тұратын жеріне «қондыру»;

3) ішкі істер органдарында профилактикалық есепте тұрған немесе әлеуметтік мінез-құлық ережелерін бұзған адамдармен (ересектермен де, жасөспірімдермен де) жеке жұмыс ұйымдастыру;

4) полицияға қылмыстық жасаймын деген ниеті бар адамдар туралы белгілі болған қылмыстарды алдын-алу;

5) жасалған қылмыстардың ашылуы;

б) жаңа қылмыстардың алдын алу мақсатында бұрын сотталған нақты адамдармен жұмыс жүргізу.

Ішкі істер министрлігінің нормативтік құжаттарында және құқықтық әдебиеттерінде көрсетілген көзқарастармен қатар, тағы бір көзқарас бар, оған сәйкес құқық бұзушылықтың алдын-алу мазмұнын мұндай түсіну ішкі істер органдары жүйесінде бұл проблеманы түсінуге толық сәйкес келмейді. Қазіргі уақытта полицияда өзіндік ерекшеліктері бар профилактикалық қызметінің анықтамасына өзіндік түсінік бар.

Айырмашылық қылмысқа дейін алдын-алу қызметінде көзделген. Криминологиялық ескерту идеологиясы оның түпкі мақсаты - қылмыстардың себептері мен жағдайларын жою, жеке тұлғаларды тәрбиелік ықпал ету арқылы қылмыстарды болдырмауға және мәжбүрлеу шараларының көмегімен анықталады.

Полицияның ескерту тұжырымдамасы ішкі істер органдарының функционалдық міндеттерінің құрамына педагогикалық және тәрбиелік жұмыстар кірмейді, сондықтан оны тек қылмысқа қарсы күрес мәселелерімен ғана шектеу керек. Ескертудің бұл нысаны адамдардың қауіпті санаттарына құқықтық құралдарды және жедел-ізвестіру (жасырын) бақылауды қолдануға негізделген ескерту болуы керек. Полицияның ескерту нысаны, міндеттері, ақпараттық қамтамасыз ету жүйесі, әдістері, құжаттамасы қылмысты ашу мүдделерімен тығыз байланысты болуы керек [25, 35 б.].

Полицияның құқық бұзушылықтың алдын-алу саласындағы қызметі туралы қазіргі көзқарастарға сәйкес қазіргі уақытта «қылмыстың алдын-алу бойынша ішкі істер органдарының қызметін ұйымдастыруға көзқарасты түбегейлі қайта қарау қажет. Ескертудің негізі заңның уақтылы және сөзсіз қолданылуы, полицияның тәжірибесінен өткен жылдардағы ескертудің сипаттамалық белгілері - педагогика саласындағы шектен тыс либерализм және жағымсыздық болмауы тиіс. Ескертудің маңызды элементі құқық бұзушының өмір салтын қатаң бақылауды орнату, қылмыстардың дер кезінде ашылуы болуы керек» [26, 16 б.].

Бұл тұжырым жазаның еріксіздігінің белгісімен Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің бірқатар ведомстволық нормативтік актілерінде көрініс тапқан. Мәселен, «Учаскелік полиция пунктінің жұмысын ұйымдастыруға жауапты учаскелік полиция инспекторларының, учаскелік полиция инспекторлары мен олардың көмекшілерінің қызметін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің

2015 жылғы 29 желтоқсандағы № 1095 бұйрығына сәйкес учаскелік инспектор: қоғамдық орындарда масаң күйде жүрген, адамның қадір-қасиетін және қоғамдық имандылықты қорлаған адамдарды медициналық ұйымдарға немес ішкі істер органына жеткізеді; құқық бұзушылықты анықтайды және жолын кеседі; қылмыстық және әкімшілік құқық бұзушылық жасаған адамдарды ұстайды; жеке адамдарды әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін ішкі істер органдарына жеткізеді; қаруды, оқ-дәрілерді, есірткі құралдарын, психотроптық заттарды және прекурсорларды, сондай-ақ өзге де тыйым салынған бұйымдар мен заттарды алады [27].

Жауапкершілікке міндетті түрде тарту қағидатын іске асыруға бағытталған іс-шаралар үлкен ескерту әлеуетіне ие. Ол бірден екі нәтижеге қол жеткізеді:

- біріншіден, бұл әлі қылмыс жасамаған, бірақ қылмыс жасай алатын адамдар үшін алдын-алу шарасы ретінде қызмет етеді, яғни ол тежеуші әсерге ие, ол жазадан қорқып, қылмыстық қауіпті тұлғалардың психикасына әсер етеді;

- екіншіден, бұл қайталанудың алдын алады (қылмыскерді қылмыстық әрекетті жалғастыруға физикалық қабілетінен айырады, сонымен қатар оның санасына жаза сөзсіз және сол арқылы қайталанатын қылмыстық әрекеттерден сақтайды деген пікірді енгізеді).

Алайда, мұндай іс-әрекеттің тиімді болуы үшін оған белгілі бір жағдайлар қажет. Міндетті түрде жауаптылықтың тиімділігі кейде әсер ету қаупі мен одан туындайтын салдар осы қылмысты жасауға деген құштарлықтан жоғары болған кезде жазаның негізді қорқынышты сипатына байланысты болады [25, 115 б.].

Профилактикалық жұмыста мол тәжірибесі бар полиция қылмысқа дейінгі мінез-құлқты ескертуден бас тарта алмайды, өйткені:

- өздерінің функционалдық міндеттеріне сәйкес ол қылмыстық қауіпті элементпен тығыз байланыста болады, оның психологиясын, әдет-ғұрпын, қызығушылықтары мен ұмтылыстарын, әдеттерін, мінез-құлқын, құндылық бағдарын, қоршаған ортаны, оған әртүрлі криминогендік факторлардың әсер ету дәрежесін біледі;

- осы жұмысты тиімді орындауға қабілетті қызметкерлердің кәсіби құрамына ие;

- міндеттерді сапалы орындау үшін қажетті ақпаратқа ие;

- әр түрлі қоғамдық ұйымдардың көмекшілерін тарту мүмкіндігі бар.

Ішкі істер органдарымен қылмыстарды алдын-алу дегеніміз - ішкі істер органдары қызметтері, бөлімшелері мен қызметкерлерінің қылмыстар мен әкімшілік құқық бұзушылықтардың алдын-алу немесе онымен күресу, олардың жасалуына себеп болатын себептер мен жағдайларды анықтау, осы жағдайларды жою бойынша шаралар қабылдау, қылмыстық әрекеттерді болдырмау мақсатында тұрақты заңсыз мінез-құлқты адамдарға қатысты ықпал ету, олардың құзыреті шегінде жүзеге асыратын қызметтің түрі.

Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу бөлімшелері келесі функцияларды орындайды.

1. Кәмелетке толмағандар арасындағы келесі санаттардың арасында қылмыстың алдын алу бойынша жұмыстар жүргізу: бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған; шартты түрде сотталғандар немесе үкімнің орындалуы кейінге қалдырғандар; қылмыс жасаған, бірақ қоғамдық ықпал ету шараларын немесе әкімшілік жазаны қолдануға байланысты немесе рақымшылық жасау нәтижесіндегі қылмыстық жауапкершіліктен босатылған; қылмыстық жауаптылық пайда болатын жасқа толғанға дейін қоғамға қауіпті іс-әрекеттер жасағандар; алдын ала тергеу барысында қылмыс жасағаны үшін айыпталушы және қамауға алынбағандар; арнайы мекемелерден оралғандар; жүйелі түрде әкімшілік жаза қолданумен байланысты құқық бұзушылықтар жасаған кәмелетке толмағандар.

2. Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алуда әлеуметтік қорғау, жұмыспен қамту, білім беру, денсаулық сақтау, қоғамдық бірлестіктер, қайырымдылық және басқа да қорлармен өзара іс-қимылды күшейту бойынша шаралар қабылдау.

3. Егер кәмелетке толмағандар жасаған деп болжауға жеткілікті негіздер болса, қылмыстарды ашуға көмек көрсетеді. Осы мақсатта тұрақты заңсыз әрекеттері бар кәмелетке толмағандар анықтап, олар туралы криминалдық полиция қызметкерлері хабардар етіледі.

4. Кәмелетке толмағандарды, олардың ата-аналарын (оларды алмастыратын адамдарды) шақырады, сондай-ақ полицияның қарауындағы істер мен материалдарға кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарына байланысты жағдайларды түсіндіру, олардан қажетті түсініктемелер, мәліметтер, анықтамалар, құжаттар алу үшін басқа адамдар шақырылады.

5. Құқық бұзушылардың тұрғылықты жері бойынша бару, оқу, жұмыс істеу, олармен, ата-аналармен және жасөспірімдердің тәрбиесі мен мінез-құлқына жауап беретін басқа адамдармен профилактикалық әңгіме жүргізу.

6. Жасөспірімдерді ұстау және кәмелетке толмағандарды бейімдеу орталықтарына қолданыстағы заңдарда және Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің нормативтік актілерінде көзделген негіздер бойынша жеткізу.

7. Қолданыстағы заңнамаға сәйкес бас бостандығынан шартты түрде айыруға сотталған немесе үкімнің орындалуы кейінге қалдырылған кәмелетке толмағандарға бақылау бойынша шараларды жүзеге асыру.

8. Шұғыл жағдайларда ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар мен жасөспірімдер әлеуметтік қорғау, денсаулық сақтау, білім беру мекемелеріне жібереді.

9. Әлеуметтік қорғау, жұмыспен қамту, білім беру органдарына кәмелетке толмаған құқық бұзушыларға әлеуметтік-тұрмыстық қамсыздандыру бойынша көмек көрсету туралы, сондай-ақ денсаулық сақтау органдарына алкоголь, есірткі, психотроптық және басқа да есірткілерді тұтынатын кәмелетке толмаған құқық бұзушыларға медициналық көмек көрсету туралы ұсыныстар енгізу.

10. Мемлекеттік органдарға, кәсіпорындарға, мекемелерге, ұйымдарға

және қоғамдық бірлестіктерге жасөспірімдердің құқық бұзушылықтарына ықпал ететін мән-жайлар туралы ақпарат және осы жағдайларды жою туралы ұсыныстарды жібереді.

11. Азаматтарға, лауазымды адамдарға, кәсіпорындарға, мекемелерге, ұйымдар және қоғамдық бірлестіктерге кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу, олардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мәселелері бойынша өз құзыреті шегінде көмек көрсетеді.

Полиция қызметінің кейбір салаларының ерекше маңыздылығын ескере отырып, мысалы, кәмелетке толмағандардың нашакорлықпен күресу сияқты, ішкі істер органдары:

- есірткіні және басқа да құралдарды медициналық тұрғыдан тыс тұтынатын, ақымақ болуға әкеп соқтыратын кәмелетке толмағандарды анықтайды, осындай жасөспірімдерді медициналық куәландыруға жібереді, медициналық тексеруге келуден жалтару жағдайларын болдырмауға шаралар қабылдайды, келуден жалтаруға себеп болатын жағдайларды тексереді, жасөспірімдерді ауруханаға жеткізеді, есірткі және басқа да құралдарды пайдаланатын кәмелетке толмағандарды есепке алуды жүргізеді; сондай-ақ қолданыстағы нормативтік құжаттарға сәйкес денсаулық сақтау органдарымен өзара әрекеттеседі;

- есірткіні және басқа да құралдарды медициналық тұрғыдан тыс тұтынатын кәмелетке толмағандардың жиналатын жерлерін притондарын, есірткіні сатып алу үшін түсетін қайнар көздерді, есірткіні тұтынатын, тарататын, дайындайтын ересектерді анықтауға бағытталған шараларды жүргізу.

Осылайша, қазіргі уақытта полицияның кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтарының алдын-алу саласындағы қызметін сапалы жақсарту үшін қажетті жағдайлар жасалуда. Қарастырылып отырған қызметтің басқа мамандандырылған субъектілерінің арасында полицияның ең кең және «ең ұзақ» функциялары бар, атап айтқанда:

- тиісті шаралар кешенін қолдануды қажет ететін адамдар мен жағдайларды анықтау;
- осы шараларды қолдану;
- өз құзыретіне сәйкес барлық өзара әрекеттесуші органдар мен құрылымдардың осы шараларды қолдануы үшін қажетті жағдайлар мен алғышарттарды қамтамасыз ету;
- ведомствоаралық және басқа алдын алу шараларын жоспарлау, ұйымдастыру және жүзеге асыру.

Бұл функциялар полицияның кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтарының алдын-алу үшін құқықтық негізін құрайтын заңдарда және басқа да құқықтық актілерде бекітілген кең өкілеттіктерге сәйкес келеді.

Қазіргі уақытта полицияның кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын-алу саласындағы жұмысын едәуір жақсарту үшін алғышарттар жасалды. Жағдай, атап айтқанда, келесі ережелермен

сипатталады:

- жоғары кәсіби деңгей талаптарын дәйекті орындау;
- құқық қорғау қызметінің ауырлық орталығын негізгі буынға аудару – қалалық, аудандық органдарға, кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу бөлімшелерінің инспекторларына, қажетті өкілеттіктерге, ақпаратқа, ресурстарға ие, кіші қамқоршылықтан босатылған («қызмет көрсету аймағындағы микрооргандарға»);
- әкімшілік құқық бұзушылықтың алдын-алу және жолын кесу саласында қалалық, аудандық, аумақтық полиция бөлімдері мен бөлімшелерінің басшыларының өкілеттіктерін кеңейту;
- құқық бұзушылық туралы алдын-ала ескерту жүйесін қалпына келтіру;
- заңдылықтың, кәмелетке толмаған азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін нақты жүзеге асыру талаптарының тұрақты түрде орындалуы;
- кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу түрлерінің оңтайлы қатынасы: әлеуметтік және арнайы; жалпы, топтық және жеке; ертерек, нақты және қылмыстық-құқықтық шаралар;
- ішкі істер органдары қызметінің ақпараттық-аналитикалық базасын, оның ғылыми негізделген болжамын, жоспарлауын қарқынды дамыту; ғылыми жетістіктер мен озық тәжірибелерді тез анықтау және енгізу.

Кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтың алдын алуды құқықтық реттеудің ерекшеліктерін ескере отырып, әкімшілік деликтілікті ескерту қызметі толықтай тәуелсіз түрі ретінде қарастырылуы керек деп тұжырым жасауға болады. Сонымен қатар қылмыстардың және әкімшілік деликтілікті алдын алу құқық бұзушылықтың алдын алуға тең бөліктер ретінде кіреді.

Қазіргі кезеңдегі кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтарының алдын-алу бойынша полиция қызметінің құқықтық негізі мыналармен сипатталады:

- құқық бұзушылықтарды ерте ескерту жүйесін біртіндеп қалпына келтіру;
- кәмелетке толмағандардың профилактикалық қызметінде құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ете отырып, заңның талаптарын күшейту;
- әр түрлі ескертулердің тіркесімі (әлеуметтік, арнайы, жалпы, топтық, жеке, ерте, нақты және т.б.);
- әкімшілік полиция қызметін ұйымдастыру функциясының бір бөлігін басқа мемлекеттік органдарға беру;
- ішкі органдардың қызметінде кәсібилік принципін жүйелі түрде бекіту;
- ішкі істер органдары қызметінің ақпараттық-талдау негізін қарқынды дамыту.

2.2 Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының тиімді алдын алудың негізі ретінде қоғамға қарсы мінез-құлықты кәмелетке толмағандарды анықтау

Қоғамға қарсы мінез-құлықты кәмелетке толмағандарды ерте анықтаудың түсінігі мен мәнін анықтауға байланысты мәселелер күрделі, проблемалық болып табылады, оларды шешу тұжырымдамалық теориялық ережелерді әзірлеуге, яғни жастар ортасында тікелей тәрбие-алдын алу процесін жетілдіруге жол ашады.

Ең алдымен, «қоғамға қарсы мінез-құлық» ұғымын анықтау, оның әлеуметтік нормалардан «ауытқитын» мінез-құлқымен, қылмыстармен, өзге де құқық бұзушылықтармен және аморальдық көріністермен арақатынасын табу қажет.

Ұзақ уақыт бойы заң әдебиетінде, «ауытқушылықтың», «қоғамға қарсы» мінез-құлықты және «жағымсыз» көріністердің этимологиясын және басқа да нысандарын, олардың жиынтық ғылыми зерттеу мүмкіндіктерін анықтау бойынша пікірталастар мен талпыныстар жүргізілуде. Бұл мәселені философтар, әлеуметтанушылар, психологтар, педагогтар кеңінен зерттейді.

Қаралып отырған мәселенің мәні бойынша әр түрлі авторлардың пікірлері елеулі айырмашылықтарға ие. Алдымен «ауытқушылық мінез-құлық» ұғымына жүгінеміз. Мысалы, Г. И. Забрянский кәмелетке толмағандардың ауытқушылық мінез-құлқын кең мағынада «мінез-құлық, немесе қылмыстық заң нормаларын тікелей бұзатын, немесе мораль нормаларын, жатақхана ережелерін бұзатын және қылмыстық мінез-құлыққа ұласудың нақты үрдісін көрсететін мінез-құлық» деп анықтайды [28, 264 б.]. В. В. Коклюхин «ауытқушылық мінез-құлық» деген терминмен «адамның (немесе адамдар тобының) жеке қасиеттері белгілі бір кезеңде қоғамдық тәрбиенің мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес келмейтін дамуын» көреді [29, 250 б.], осылайша мінез-құлықты бағалау тәрбиенің мақсаттары мен міндеттеріне тәуелді болады.

А. И. Миллер «ауытқушылық мінез-құлықты», теріс ауытқушылық (қылмыстық, құқыққа қарсы және моральдік) және оң ауытқушылық мінез-құлықтың жиынтығы ретінде қарастырады [30, 149 б.]. «Қоғамдық прогреске ықпал ететін» оң ауытқушылық мінез-құлықтың болуы басқа авторлармен, сондай-ақ кейбір әлеуметтанушылармен және ғылыми танымның өзге де салаларының өкілдерімен мойындалады.

Келтірілген көзқарастар, осылайша, авторлардың пікірлерінің мәні, құрамдас бөліктерді құрайтын "ауытқушылық мінез-құлық" ұғымының жиынтық мазмұны жағынан ғана емес, сонымен қатар оны анықтауға деген көзқарастың өзінде де айырмашылығын анықтайды. Мұндай тәсіл, бірінші кезекте, жақындығы мен арақатынасын, сондай-ақ "ауытқулар" әрбір жеке нысанының детерминантының ерекшеліктерін зерделеуге негізделуі тиіс. Бұл жалпы ауытқушылық мінез-құлықтың мәнін терең бағалауға, оның мазмұны мен рұқсат етілген шектерін анықтауға мүмкіндік береді. Осы ұстанымдардан біз В. Н. Кудрявцевтің «жеке мінез-құлық саласындағы әлеуметтік ауытқулар

құқық, адамгершілік нормалары, жатақхана ережелері тыйым салатын нақты адамдардың іс-әрекеттері болып табылады» [31, 29 б.], деген көзқарасты барынша дұрыс деп санаймыз. Осылайша, ауытқушылық мінез-құлық қылмыстық заңнаманың, өзге де құқықтық нормалардың ұйғарымы болсын, кез келген әлеуметтік нормалардың немесе мораль нормаларының немесе жатақхана ережелерінің талаптарын бұзуды, олардың қылмыстық мінез-құлыққа өсудің нақты тенденциясын көрсететіндігіне немесе көрсетпеуіне қарамастан, қамтиды.

Сонымен қатар, біздің қоғамда «оң ауытқушылық мінез-құлықтың» болуы мүмкін емес деп санаймыз, өйткені «әлеуметтік оң ауытқу, орта қарқыннан, ауқымнан озып келе жатқан, әлеуметтік нормалар мен талаптардан ауытқушылық емес, олардың көрінісі әрдайым бар» өйткені жаңашылдық немесе шығармашылық қоғамның қандай да бір әлеуметтік нормаларын бұзбайды-не құқықтық, не адамгершілік, керісінше, «адамдарды идеялық - саяси, еңбек және адамгершілік тәрбиелеу, үйлесімді дамыған, қоғамдық белсенді тұлғаны қалыптастыру бойынша» мақсатты жұмыстың нәтижесі болып табылады. Мұндай жаңашылдық қоғамның диалектикалық дамуының көрінісі бола отырып, неғұрлым жоғары адамгершілік-құқықтық принциптерді жасауға мүмкіндік береді және жағымсыз әлеуметтік процестерге қарсы тұрады.

Қоғамға қарсы мінез-құлық әлеуметтік нормалардан ауытқитын мінез-құлқымен тығыз байланысты. Олардың арақатынасы мен "қоғамға қарсы мінез-құлық" ұғымының өзіндік мазмұны да өткір пікірталастардың мәні болып табылады.

Қоғамға қарсы мінез-құлықтың мәні туралы белгілі бір түсінік заң ғылымында орын алды. Кейбір авторлар қоғамға қарсы мінез-құлықты немесе іс-әрекетті заңға қарсы емес, бірақ моральдық жағынан олардың әлеуметтік зияндылығына байланысты теріс деп бағалайтын іс-әрекеттер ретінде қарады. А. А. Пионтковский кінәліні қылмыстық жауаптылықтан босатқан жағдайда да, материалдарды достық соттың қарауына бере отырып, қоғамға қарсы әрекет болады деп есептеді [32, 74 б.]. В. И. Курляндскийдің позициясы ұқсас.

Қылмыстың, өзге де құқық бұзушылықтар мен теріс қылықтардың табиғаты мен механизмін зерттеу нәтижелерін түсіну негізінде 70-ші жылдардан бастап ғалымдар қоғамға қарсы көріністердің мазмұнын іздеу саласын едәуір кеңейтті. В. С. Афанасьев, мысалы, қоғамға қарсы мінез-құлықты қоғам өмірінің түрлі жақтарымен байланыстыра отырып, мұндай көріністер қатарына қылмыс, өзге де құқық бұзушылықтар (азаматтық, әкімшілік, еңбек), сондай-ақ «әлеуметтік патология құбылыстары (өзіне-өзі қол жұмсау, маскүнемдік, уытқұмарлық, сексопатология, жүйке-психикалық бұзылулар және т.б.)» кіргізеді [33, 59 б.]. Н. Г. Кобец, мысалы, қоғамға қарсы мінез-құлық шеңберінде мораль қағидаларын, қоғамдық ұйымдардың нормаларын және басқа да әлеуметтік нормаларды бұзуды қарастырады [34, 38 б.]. Басқа авторлар мәселеге неғұрлым жалпылама - қоғамға қарсы деп норма сипатынан ауытқитын және қоғамның прогрессивті дамуына қайшы келетін кез

келген мінез-құлықты есептейді.

Әрине, қоғамға қарсы мінез-құлық «бір мәнді теріс сипатқа ие». Мұндай көріністердің ауқымы кең, әртүрлі және мәні бойынша түрлі әлеуметтік нормалардың бұзылуын қамтиды. Сондықтан заң ғылымында қоғамға жат мінез-құлық, жалпы айтқанда, қылмыс, қылмыстық емес құқық бұзушылықтар және моральдық теріс қылықтар қамтитыны туралы көзқарас неғұрлым басым болып отырғанын атап өткен жөн. Алайда, егер қылмыстық және қылмыстық емес құқық бұзушылықтарды бағалау қоғамға жат көріністер ретінде ғылымда белгілі бір тұрақтылыққа ие болса, онда пікірлердегі елеулі алшақтықтар құқық бұзушылық болып табылмайтын салаға қоғамға жат жеке әлеуметтік ауытқуларды тарату шектері туралы мәселеде байқалады. Бұл басты мәселе.

Көріп отырғандай ол ғылыми әдебиетте әртүрлі түрде шешіледі. Жоғарыда айтылған «әлеуметтік патология» құбылыстарында ғана қоғамға қарсы сипаттың болуын қарастыратын авторлардың позициясы жеткілікті түрде негізделмеген. «Жүйке-психикалық бұзылуларды» қоғамға жат мінез-құлық ретінде қарастыруға болмайды, өйткені бұл мінез-құлық денсаулық жағдайына жататыны түсінікті. Өзге авторлардың келтірген «моральдық нормалардың бұзылуына ғана байланысты қоғамға қарсы құбылыстардың үлгі тізбесі»: маскүнемдік, жезөкшелік, мемлекеттік-құқықтық мәжбүрлеу шараларына әкеп соқпайтын қоғамдық тәртіпті бұзу және т. б. толық және логикалық аяқталуымен ерекшеленбейді.

Қоғамның прогрессивті дамуына қайшы келетін нормотиптік (мораль және құқық нормалары) кез келген ауытқуларда қоғамға қарсы болуды ойлайтындардың пікірі де дұрыс емес. Оның үстіне А. И. Миллердің көзқарасы күмән тудырады, оған сәйкес «дәл теріс ауытқитын мінез-құлық қоғамға қарсы (әлеуметке қарсы) мінез-құлық синонимі» [30, 51 б.].

Біздің ойымызша, "қоғамға жат" және "ауытқитын" мінез-құлық құқық пен мораль нормаларын бұзу кезінде орын алып отырғанына қарамастан, олардың ерекше ерекшеліктері объективті түрде бар. Бұл екі синонимдік емес ұғымның мазмұнын оқшаулауға мүмкіндік беретін ғылыми негізделген өлшемдерді әзірлеу қажеттілігі анық. Мұндай тәсіл, тіпті «үлгілі» болсын, оларды аудару жолымен ауытқитын мінез-құлықтың барлық алуан түрлілігінен қоғамға қарсы жеке актілерін ажыратуға әрекет жасамауға мүмкіндік береді. Мұндай әрекеттерді жүзеге асыру мүмкін емес.

Осылайша, қоғамға қарсы мінез-құлық жеке деңгейде ауытқушылық көріністермен, яғни оны сіңіретін нәрсемен байланысты деп ойлаймыз. Біз В. С. Овчинскийдің ұстанымын ұстанбасақта, оған сәйкес ауытқушылық мінез - құлықтың әлеуметтік (қоғамға жат) шегінен тыс жатыр және оның алдында соңғы уақытқа дейін болады [35, 48 б.], алайда белгілі бір жағдайларда кәмелетке толмағанның ауытқушылық мінез-құлық (біздің көзқарасымызда – «әлі ғана», ауытқушылық мінез-құлық) әлеуметтік қарсы мінез-құлыққа мораль нормаларын бұзу негізінде өсетіні туралы оның назар аударарлық көзқарасымыз деп санаймыз. Сондықтан ауытқитын көріністердің жалпы массасынан қоғамға қарсы мінез-құлықты ажыратудың шекарасын құқыққа

қайшы болып табылмайтын аморальдық теріс қылықтар шегінде іздеу керек.

Заң әдебиетінде адамның қоғамға қарсы мінез-құлқының мәнін жалпы қоғамның, оның жекелеген ұяшықтарының, нақты адамдардың мүдделеріне қарсы бағытталған мінез-құлық ретінде белгілі дәрежеде қолайлы түсінігі бар. Алайда, ол, біздің ойымызша, жеке адамның жеке актілерінде қоғамға жат көріністер шектері туралы нақты және толық түсінік бермейді.

Біздің көзқарасымызша, қоғамға қарсы мінез-құлық түсінігі басқа сапалы негізінде құрылуы тиіс. Оның мәні, әрбір қоғамға қарсы мінез-құлықта будан шығатын барлық салдармен қоғамдық қауіптілікті мойындауда. Бірінші кезекте, бұл жеке әлеуметтік ауытқулардың жалпы массасындағы қоғамға қарсы мінез-құлықты оқшаулауға, оның таралу шектерін анықтаудағы шайқалудан құтылуға мүмкіндік береді.

Қоғамдық қауіпті тек қоғамға қарсы бағыттағы ауытқыған мінез-құлықты мойындау олардың қоғамдық мүдделер тұрғысынан тиісті бағалануына, демек, ден қою құралдарын, нысандары мен әдістерін әзірлеуге ықпал етер еді. Нәтижесінде бұл мәжбүрлеу қолдану саласын негізсіз кеңейту жағдайларының алдын алар еді және біздің мемлекетіміздің қазіргі даму кезеңінде тұжырымдалған қылмыстық саясатты одан әрі ізгілендіру мақсаттарына жауап берер еді.

Сонымен қатар, қоғамның мүдделеріне, оның моральдық тұрақтылығына қайшы келетін ауытқыған мінез - құлықты дұрыс бағалау жаңа сапалы мінездеме-қоғамдық қауіптілікке ие болар еді. Қоғамға қарсы мінез-құлықты мұндай бағалау қоғамдық пікірді қалыптастыруға және мемлекеттік органдардың жеке тұлғаның мінез-құлық көріністерінің одан әрі теріс дамуының алдын алуға күш-жігерін шоғырландыруға ықпал етеді. Бұл тағы бір практикалық міндетті шешуге қажетті, алдын алу субъектілерін тәрбиелеу-алдын алу процесіне дер кезінде қосылуға мүмкіндік берер еді.

Алайда, тұлғаның қоғамдық қауіптілік пен қоғамға қарсы көріністерінің арақатынасы туралы мәселе заң ғылымындағы өткір теориялық пікірталастар үшін ашық болып қала береді.

Авторлардың пікірлері сәйкес келетін және күмән тудырмайтын жалғыз нәрсе, бұл әрбір және кез келген қылмыстық жазаланатын әрекет үшін қоғамдық қауіпті мойындау. Бұл ереже қолданыстағы заңнамада нақты бекітілген, оған сәйкес қылмыстық заңда көзделген қоғамдық қауіпті әрекет қылмыс деп танылады. Бұл ретте қоғамдық қауіптілікті заң шығарушы қоғамдық қатынастарға елеулі зиян келтірумен немесе осындай келтірудің нақты мүмкіндігімен байланыстырады.

Қоғамдық қауіптілік оның қылмыстық заң шығарушы, белгілі бір іс-әрекеттерге қатысқбар жоқ екенін анықтағанына немесе анықталмауына қарамастан объективті түрде орын алады.

Сондықтан заң ғылымында әкімшілік құқық бұзушылықтардың қоғамдық қауіптілігінің сипаты туралы мәселе тереңірек зерделеуге жататыны заңды. Бұл сұраққа оң жауап беретін адамдардың пікірімен келісу мүмкін деп санаймыз. Атап айтқанда, А. Е. Лунев әкімшілік құқық бұзушылық әкімшілік жауаптылық

туындайтын қоғамдық қауіпті, құқыққа қарсы, кінәлі іс-әрекетті немесе әрекетсіздікті жасаумен байланыстырады [36, 186 б.].

Нақты әкімшілік құқық бұзушылықтарға жүгіну және оларды тиісті қылмыстық жазаланатын әрекеттермен салыстыру бізді осы пікірлердің әділдігіне сендіреді. Мысалы, И. М. Гальпериннің пікірінше, пәтердегі себепсіз мас жанжал жасаған жалғыз оқиғадан, балағат сөздер айтып, өз жалақысын жүйелі түрде құртып жүрген адамның мінез-құлқы да болуы мүмкін [37, 159 б.]. Алайда, заң шығарушы келтірілген зиянның немесе оны келтірудің нақты қауіпін елеулі сипатын қатаң негізге ала отырып, әрекеттерге қылмыстық-құқықтық баға береді. Сондықтан қоғамдық қауіптілік дәрежесі бойынша тең немесе жақын іс-әрекеттер мәні бойынша әртүрлі құқықтық реттеуге ие.

Сонымен қатар, жалпы қылмыстар мен өзге де құқық бұзушылықтарды, олардың қоғамдық қауіптілігін зерделеу олардың әртүрлі құқықтық реттеуінің негізінде нақты қауіптілік дәрежесін бағалау жататындығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бұл ретте, А. И. Долгова атап өткендей, қылмыс әлеуметтік мінез-құлықтың нормаларынан теріс ауытқитын ең қоғамдық қауіпті нұсқа болып табылады [38, 84 б.].

Егер қылмыстық құқық ғылымында қылмыстық әрекеттің қоғамдық қауіптілігі қоғамдық қатынастарға елеулі залал келтірумен немесе келтіру мүмкіндігімен байланысты болса, онда өзге құқықтық және әлеуметтік реттеуі бар жеке адамның мінез-құлқында қоғамға қарсы басқа көріністердің қоғамдық қауіп елеулі, сол сияқты қоғамдық қатынастарға нұқсан (зиян) келтірілгенде (немесе оның нақты қауіп) орын алуы мүмкін. Қылмыстық жазаланатын іс-әрекеттер үшін анықталғандай, залал (зиян) келтіру немесе нақты мүмкіндік келтіру фактісінің өзі қоғамдық қауіптің объективті болуын болжайды.

Кейбір авторлар қоғамға қарсы мінез-құлықтың мағынасын анықтай отырып, оны зиянмен (залалмен) мүлдем байланыстырмайды.

Мысалы, В. С. Овчинскийдің пікірінше, «қоғам мүшелеріне және қоғам құрған қоғамдық қатынастарға тікелей қарсы» бағытталған мінез-құлық қоғамға қарсы (қоғамға жат) болады [35, 24 б.]. Ю. А. Демидов қоғамдық қауіптілікті анықтаған кезде іс жүзінде қандай зиян келтірілетініне немесе келтірілу мүмкін, өзінің мәні бойынша қандай әлеуметтік құндылықтарға әрекеттің қол сұғатынына бас назар аудару керек деп санайды [39, 128 б.]. Сондықтан кейбір ғалымдар, бірінші кезекте, зиянға (залалға) және оның нақты немесе ықтимал көлеміне емес, қоғамға қарсы мінез-құлықтың бағытына назар аударады.

Осылайша, тіпті «қоғамға қарсы» сөзінің этимологиясына сүйене отырып және оны мінез-құлықпен байланыстыра отырып, қоғамның әлеуметтік құндылықтарына қарсы бағытталған және оның мүдделеріне қайшы келетін кез келген мінез-құлық қоғамға жат болады деп болжауға болады.

Қылмыстық саясат қағидаттарын өзгертуге үміткер болмай және қоғамға қарсы көріністердің, оның ішінде құқыққа қайшы болып табылмайтын адамдардың әлеуметтік қауіптілігін объективті бағалауды негізге ала отырып, олардың әртүрлі құқықтық және жалпы әлеуметтік реттеудің маңызды

көрсеткіші қоғамдық қауіптілік дәрежесі болып табылады деп ойлаймыз. Өз кезегінде, қоғамдық қауіптің болуы, құқыққа қайшы болып табылмайтын қоғамға қарсы мінез-құлық жағдайларын ауытқитын мінез-құлықтың фактілеріне байланысты қақтығыстардың жалпы массасынан бөлуге мүмкіндік беретін сапалы белгі болып табылады.

Біздің ойымызша, бұл сапалық сипаттама нақты қарым-қатынастарға қарсы қоғамға қарсы әрекеттердің белсенді бағытын көрсетеді. Ол қоғамға қарсы жағдайларда қоғамдық қауіптің болуы туралы айтуға мүмкіндік береді, құқықтық нормаларға қайшы келмейтін мінез-құлық моральдық, этикалық және басқа да әлеуметтік құндылықтармен үйлеспейтін болып табылады және субъектінің жеке қасиеттерін өте теріс сипаттайды. Олардың қатарына, мысалы, спирттік ішімдіктерді ішу, уытқұмарлық және басқа да қоғамға қарсы көріністер қылмысқа жатпайтын жағдайлар жатады. Олардың қоғамдық қауіптілігі мен теріс бағасы демографиялық, экономикалық, әлеуметтік және басқа да, оның ішінде өңірлік факторлардың әсерінен күшеюі, сол немесе өзге құбылыстарға қарсы күрестегі мемлекеттің саясатына байланысты болуы және сол арқылы жеке деңгейде де, сондай-ақ олардың жалпы жиынтығында да қоғамға қарсы көріністердің сипаты мен бағытын бағалауды күшейту мүмкін.

Осы кезеңдегі ауытқушылық мінез-құлқы жеке адамның теріс деформациясына әсер етеді және құқыққа қарсы, соның ішінде қылмыстық әрекеттер үшін қоректік орта жасайды. Осыған байланысты кәмелетке толмағандардың қоғамға қарсы мінез-құлқы ерекше назар аударуға тұрарлық.

Адамдардың аталған санатының жас ерекшелігі олардың адамгершілік ұғымдарын, түсініктерін, нанымдарын және моральдық қағидаттарын қарқынды қалыптастыру болып табылады. Жасөспірімдерде жеткілікті өмірлік тәжірибесі және әлеуметтік құндылықтар туралы терең саналы түсінігі жоқ. Кәмелеттік жасқа толу анықталады «...бала кезінен кемелдікке көшу, адамдармен қарым-қатынаста балалар индивидуализмі мен дамып келе жатқан коллективизм арасындағы негізгі қайшылықтарды жеңу болатын жеке тұлғаның дамуының ең күрделі және қайшылықтарға толы кезеңі». Олар жол берген құқық бұзушылықтардың және қоғамға қарсы өзге де көріністердің себептері ерекше сипатқа ие. Кәмелетке толмағандардың осы ең көп зақымдануы мен санасының сынғыштығы туралы рецидивист-қылмыскерлердің едәуір бөлігі өзінің алғашқы қылмысын, әдетте, осы жаста жасайтындығы туралы факт куәландырады. А. И. Долгованың мәліметтері бойынша, әрбір екінші рецидивист кәмелетке толмаған жаста қылмыстық жолға айналады [38, 42 б.].

Қазіргі жағдайда кәмелетке толмағандардың ауытқыған мінез-құлқының қоғамдық қауіптілігі артады, себебі балалардың жылдам физикалық дамуына байланысты акселерация процесі жеке тұлғаның даму процесімен белгілі бір дәрежеде алшақтық туғызады.

Бұл ретте кәмелетке толмағандардың құқыққа қарсы емес қоғамға қарсы мінез-құлқының әрбір жеке фактісінің қауіптілігі нақты қоғамдық қатынастарға қол сұғушылықта ғана емес, сонымен қатар жеке адамның одан әрі

десоциалдануына және оның мінез-құлық көріністеріне неғұрлым тұрақты жағымсыз мазмұнға ие болуына қауіп төндіреді.

Кәмелетке толмағандардың құқыққа қайшы болып табылмайтын қоғамға қарсы түрлі көріністері өзінің қоғамдық қауіптілік дәрежесіне қарай әртүрлі болады. Мүмкін, бұл дәрежені бағалауда ауытқитын мінез-құлықты, теріс қылықтардың таралу деңгейін, тәртіп бұзушылық сипатының жүйелілігін не қаскөйлігін, сондай-ақ тәртіп бұзушының жеке басын және келтірілген зиян мөлшерін қозғайтын нақты қоғамдық қатынастарды негізге алу керек шығар.

Қоғамдық қауіптіліктің салыстырмалы жоғары дәрежесі абсолюттік саны бойынша да, әр түрлі топтар арасындағы коэффициент бойынша да барынша көп таралуына ие болатын теріс қылықтар бар. Тұрақты сипатқа ие болатын бұзушылықтар, демек, бірінші кезекте әлеуметтік араласуды талап етеді. Мұндайларға жататындар маскүнемдік, уытқұмарлық, ерте жезөкшелік.

Қоғамдық қауіптілігі жоғары ауытқулар қатарында кәмелетке толмағандардың адамгершілік және дене саулығын қалыптастыратын және қамтамасыз ететін қоғамдық қатынастарды әлсіретуге бағытталғандарды да көрсету қажет. Оларға жататындар: басқа жасөспірімдермен төбелес, ұрып-соғу, қорқыту, біреудің қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін әрекеттерге мәжбүрлеу жолымен бірденені орындау талаптарынан көрінетін қысым жасауы; жануарларға қатыгез қарау; кәмелетке толмағандардың немесе айналасындағылардың денсаулығына зиян келтіруі мүмкін құрамында спирті бар заттарды, уытты заттарды пайдалану, жарылғыш заттарды не құрылғыларды дайындау және пайдалану, егер бұл іс-әрекеттердің құқық бұзушылықтың дербес құрамының белгілері болмаған жағдайда. Осы жазаланбайтын теріс қылықтардың қоғамдық қауіптілік дәрежесі біздің ойымызша, әкімшілік жауапкершілік көзделген бірқатар құқық бұзушылықтардан жоғары, мысалы, көлікте билетсіз жүру.

Әкімшілік заңнамада жоғарыда аталған моральдік теріс қылықтардың жекелеген әкімшілік деликтілер ретінде қаралатыны кездейсоқ жағдай болып табылмайды. Заң шығарушы бұл ретте нақты теріс қылықтардың қоғамдық қауіптілік дәрежесін бағалауды басшылыққа алғаны анық.

Кәмелетке толмағандардың әлеуметтік ауытқуларының қоғамдық қауіптілігінің мазмұны туралы пайымдауларға қорытынды жасай отырып, мыналарды атап өткен жөн.

Біріншіден, қоғамдық қауіптілік сапалы сипаттама ретінде қылмыстық жазаланатын әрекеттердің айрықша ерекшелігі болып табылмайды. Шын мәнінде, қоғамдық қауіптілік қоғамдық қатынастарға қарсы бағытталған қоғамға жат әрекеттерге тән объективті әлеуметтік санат. Бұл ретте зиянның (залалдың) сипаты мен мөлшері әрекеттің қоғамдық қауіптілік дәрежесіне және сол арқылы - оның әлеуметтік реттеу саласын айқындауға әсер ететін саралаушы мән-жай ғана болып табылады.

Екіншіден, әртүрлі қоғамға қарсы көріністер қоғамдық қауіптілік дәрежесі бойынша әртүрлі болады. Бұл дәреже құқыққа қарсы емес қоғамға қарсы әрекеттерден әкімшілік жазаланатын құқық бұзушылықтар жағына және

олардан қылмыстарға қарай өседі. Бұл ретте қылмыстардың, теріс қылықтардың және мінез-құлықтың ішінде де нақты әрекеттер қоғамдық қауіптілік дәрежесі бойынша ерекшеленеді.

Үшіншіден, өзге де тең жағдайларда кәмелетке толмағандардың қоғамға қарсы мінез-құлқы ерекше жоғары дәрежеге ие.

Осылайша, кәмелетке толмағанның құқықтық және моральдық нормалардың талаптарынан ауытқитын және қоғамдық қауіптілікпен, яғни нақты қоғамдық қатынастарға қарсы бағыттылығымен сипатталатын мінез-құлқы қоғамға жат мінез-құлық болып табылады.

Қоғамдық қауіптілік қоғамға қарсы мінез-құлықтың сапалық сипаттамасы ретінде қоғамның мүддесін және мемлекеттің қоғамдық қатынастар мен олар реттейтін әлеуметтік құндылықтарды қорғау саласындағы саясатын қалыптастыратын және сонымен бірге бейнелейтін өзінің әлеуметтік санаты негізінде болып табылады. Бұл ретте, егер құқыққа қарсы мінез-құлықты әлеуметтік реттеуші құқықтық нормалар болса, онда заңнамалық реттеуден айырылған қоғамға қарсы мінез-құлық фактілерін жеке әлеуметтік ауытқулар жиынтығынан анықтау оларды мораль нормалары мен жатақхана қағидаларымен салыстыру жолымен жүзеге асырылады.

Кәмелетке толмағандардың құқыққа қарсы қоғамға қарсы емес мінез-құлқының әрбір нақты жағдайында бұл бағалауды қоғам мүдделері мен аталған саладағы мемлекеттің саясаты тұрғысынан кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу жөніндегі жұмысты жүргізетін мемлекеттік және қоғамдық органдар мен ұйымдар жүзеге асырады. Мамандандырылған әлеуметтік институттарға осындай өкілеттіктер беру заңды болып табылады және олардың қоғамдық-саяси мәртебесіне сәйкес келеді.

Заң әдебиетінде қоғамға қарсы мінез-құлықты кәмелетке толмағандарды ерте анықтаудың мәні, әдетте, олардың әлеуметтік ауытқитын мінез-құлықтары туралы, олардың жеке қасиеттерінің ерекшеліктері және микро ортаның әсері туралы шынайы деректер негізінде құқық бұзушылық жасауды күтуге болатын тұлғаларды анықтаудан тұрады. Ерте анықтау процесі әдетте қоғамдық қауіп тудыратын және қоғамға қарсы көріністердің бастапқы түрлерін (мораль нормалары мен жатақхана ережелерін бұзу, сондай-ақ еңсерілмейтін құқық бұзушылықтар) білдіретін жасөспірімдерді анықтауға бағытталған.

Кәмелетке толмағандардың қоғамға қарсы көріністерінің бастапқы формаларын анықтау, одан кейін алдын алу қажеттігі бастапқы қылмыстардың көпшілігіне бұрын тәртіптік, әкімшілік теріс қылықтар және азаматтық құқық бұзушылықтар жасағаны туралы белгілі ережемен байланысты. Кәмелетке толмаған қылмыскерлердің әр түрлі санаттары арасында жүргізілген іріктемелі зерттеулердің нәтижелерін талдау олардың 80% - дан астамы бұрын құқық бұзушылықтар мен моральдық нормалардың елеулі бұзушылықтарын жібергенін көрсетті. Оның үстіне, олардың әрқайсысының мінез-құлқында бұрын аморальдық теріс қылықтар орын алған. Н. Ф. Кузнецова 10 қылмыстың 7-уі ерте алдын алу және оның жеткілікті тиімділігін жүзеге асырған жағдайда, құқық бұзушылық сатысында табысты ескертілуі мүмкін деп санайды [40, 99

б.]. Зерттеулер көрсеткендей, ауытқитын мінез-құлықтың әртүрлі түрлері өзара бірыңғай әлеуметтік-психологиялық механизммен тығыз байланысты екендігі анықталды. Бұл ретте адамның мінез-құлқында қоғамға қарсы мінез-құлықтың бір түрінен екіншісіне ауысу байқалады және мұндай мінез-құлықтың жиі бір түрлері жағдай жасайды, өзгелер үшін негіз жасайды, оларға ықпал етеді және олардың теріс нәтижелерін тереңдете түседі.

Қоғамнан тыс мінез-құлық түрлері мен нысандарын, олардың табиғатын, еңсеру жолдарын зерттеу затына қатысты мәселе пікірталасты болып қала береді: бір авторлар оларды зерделеуді ғылым затына қосу қажет деп санайды, басқалары мұндай тәсілді дұрыс емес деп санайды. Сонымен қатар, қылмыстық көріністермен шектесетін көріністерге қызығушылықтың барынша өсуі жалпы үрдісті атап өткен жөн. И. И. Карпецтің пікірінше, әлеуметтік ауытқулар қылмыспен байланысты шамада назар аудару болып табылады [4, 47 б.]. Әйтпесе ерте алдын алуды, атап айтқанда, кәмелетке толмағандардың қылмыстылығын сәтті жүзеге асыруға болмайды. В. М. Кормщикова пен А. М. Яковлевтің пікірлері ұқсас, А. И. Долгова зерттеулер экономикалық, әлеуметтік, психологиялық және басқа да процестер саласында жоғары кәсіби білімі бар жауапты мамандарды тарту арқылы жүзеге асырылуы тиіс деп санайды. Маманның міндеті, мысалы, детерминизм мәселесі сияқты мәселе бойынша алынған қорытындыларды қылмысқа және оның себептеріне қатысты бағалау болуы тиіс.

Келтірілген тұжырымдамалар конструктивті болып табылады. Ғылым әлеуметтік ауытқитын көріністердің зерттеулерін қажетті, ақылға қонымды шектеріне дейін кеңейтеді, пәнаралық зерттеулердің мүмкіндіктерін барынша қолданады деп ойлаймыз.

Біздің ойымызша, зерттеулер сол жағдайларға сәйкес келетін жағдайларда өз қылмысына ұласуы мүмкін құқықтық нормалардың бұзушылықтары мен аморальдық көріністеріне байланысты мәселелердің кең ауқымын қамтуы тиіс. Зерттеу объектісі ретінде қоғамға қарсы қылмыстық мінез-құлықты, атап айтқанда кәмелетке толмағандарды, олардың жеке басын, сондай-ақ әлеуметтік ауытқушылықтардың қылмыстарға ұласуы жағдайы мен механизмін зерттеу қажет. Бұл ретте психология, медицина, педагогика, әлеуметтану және ғылыми танымның басқа да салаларының деректері барынша пайдаланылуға тиіс.

Сонымен қатар, зерттеулермен қоғамға қарсы мінез-құлқы қылмыстық жазаланатын адамға өсудің нақты қаупі бар адамдардың өмір салты қамтылуға тиіс деп ойлаймыз. Қылмыстық емес қоғамға қарсы мінез-құлықты кәмелетке толмағандардың өмір салтын зерделеу кәмелетке толмағандардың көрсетілген санатының мінез-құлқын және тұлғасын зерттеумен байланысты проблемалар шеңберінің өзіндік логикалық бірігуі болар еді.

Зерттеулер тиісті объективті және субъективті жағдайларда өзінің қылмыстық мінез-құлқына ұласуы мүмкін еңсерілмейтін қоғамға қарсы көріністердің қоғамдық қауіптілік дәрежесі бойынша әртүрлі жалпы жиынтығынан ажыратуға, осы өсу механизмін және оған ықпал ететін

жағдайларды ашуға және, сайып келгенде, қылмыстардың тиімді алдын алуға бағытталған және бізді қызықтыратын санаттағы жасөспірімдерді ерте анықтауды қамтамасыз етуге байланысты шараларды әзірлеуге мүмкіндік береді.

Кәмелетке толмаған қылмыскерлердің қоғамға қарсы мінез-құлқын, олардың жеке басын және ықпал етудің сыртқы факторларын ретроспективті зерттеу бізге қылмыстың басым бөлігі "Орта-жеке тұлға" тетігінің уақыты мен ауқымы бойынша белгілі бір іс-әрекеттің салдары болып табылатыны туралы қорытындыға келуге мүмкіндік берді. Өзара іс-қимыл жасайтын тараптар шартты түрде аталды, өйткені орта ұғымы кәмелетке толмаған қылмыскерлердің жақын маңайы ғана деп айталмаймыз, ол жеке тұлғаға әсер ететін әлеуметтік факторлардың барлық кешенін қамтиды.

Осы механизмнің әрекетімен кәмелетке толмағандардың мінез-құлқының көптеген жағдайларда қаралатын бағытта нашарлауы түсіндіріледі, ол кейбір авторлармен бірыңғай мінез-құлық желісінің теріс дамуы деп аталады.

Біздің ойымыз қылмыстық емес қоғамға қарсы мінез-құлықты қылмыстық жүйеге айналдыру тетігі "жеке тұлғаның" және "ортаның" өзара белсенділігі мен өзара тәуелділігін бірыңғай жүйенің екі жағы ретінде мойындауға негізделеді.

Жеке тұлғаның мінез-құлқының нашарлауын бұл ретте "орта-жеке тұлға" жүйесінің А-дан Б-ға дейінгі шартты өріс бойынша төменге қарай қозғалысымен түсіндіруге болады, онда өріс осы жүйенің дамуын детерминациялайтын әлеуметтік факторлардың барлық жиынтығын білдіреді, ал А және Б тараптары тиісінше оң және теріс жағдайлардың басымдығын білдіреді.

«Орта», яғни әлеуметтік иммунитет нашар дамыған «жеке тұлғаға» әсер ете отырып, сыртқы факторлар жағымсыз қасиеттердің (Л1) қалыптасуына немесе дамуына ықпал етеді (Л2, Л3 және т.б.). Өз кезегінде «тұлға» теріс деформацияның сипаты мен тереңдігіне байланысты «ортаға» кері әсер етеді, оны өзгертеді. Әрине, өзара өзгерістердің тереңдігі мен сипаты оң және теріс тұлғалық қасиеттер мен ортаның сипаттамаларына байланысты. Норманың елеулі бұзылуы болған сайын, әдетте, оны жасайтын тұлға деформациялануы тиіс, осылайша оның тек қана мінез-құлықтың нақты нысандарын таңдауға ғана емес, сыртқы ортаға әсер ететін криминалдық белсенділігі неғұрлым жоғары көрінеді. Мінез-құлқындағы әлеуметтік ауытқулардың бастапқы формаларында, біздің ойымызша, адамның ортаға әсері көбінесе жағымсыз мүдделерді іске асыруға ықпал ететін күнделікті қоршаған сыртқы факторлардың таңдауымен, қалауымен түсіндіріледі. Содан кейін, жеке тұлғаның деформациясы тереңдеуіне қарай, соңғысы оны айналасындағылардың ішінен сыртқы факторларды таңдаумен қатар, қандай да бір жаңа жағымсыз жағдайлар жасауға әрекет жасайды. Іс жүзінде, қоршаған орта мен тұлғаны одан әрі өзара негативациялауға әрекет жасалуда. Мүмкін, бұл, мысалы, жас ерекшелігіне қарай жасөспірімнің әлеуметтік ортасының біртіндеп нашарлауы, әлеуметтік пайдалы құрылымдарды ануляциялау немесе

шектеу, содан кейін теріс әлеуметтік байланыстарды дамыту арқылы көрініс табуы мүмкін. Жасөспірім бұрын сотталғандармен, маскүнемдермен, нашақорлармен және т.б. қарым-қатынас жасауға аса бейім болады.

Егер сыртқы ортаның нашарлауына әсер ететін субъективті фактор жеке адамның қоғамға қарсы белсенділігінің өсуі болып табылса, кері әсер өз кезегінде ортаның криминогендік залалдануының өсе түскен дәрежесімен одан да күрделене түседі. Ойлап қарасақ, бұл нақты уақыт сәтінде ортаға және жеке тұлғаның жағымсыз қасиеттеріне тән салдарынан қоғамға қарсы теріс қылық болып табылады. Алайда, орта мен тұлғаның осы қасиеттерінің арақатынасы әртүрлі болуы мүмкін. Мысалы, аз мәнді әлеуметтік ауытқитын көріністердің белгілі бір бөлігі жекелеген кәмелетке толмағандар тұлғасының субъективті - психологиялық, психофизиологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, қоршаған ортаның жағымсыз қасиеттерінің басым ықпалында жүзеге асырылады. Бұл, мүмкін, елеусіз теріс қылықтардың елеулі үлесі қылмыстық мінез-құлыққа артпайтындығымен түсіндіріледі, себебі субъектілердің жеке қасиеттерінде тұрақты теріс өзгерістер болмайды.

Әрине, «орта-жеке тұлға» жүйесінің тетігі оларды жасауға ықпал ететін және жеңілдететін белгілі бір жағдайларда қоғамға қарсы нақты теріс қылықтарға іске асырылады. Мұндай жағдайлар, әдетте, тәрбие және профилактикалық жұмыс субъектілерінің әлеуметтік қадағалау функцияларын тиісінше орындамауы және басқалар болуы мүмкін.

«Орта-жеке тұлға» жүйесі тетігінің осындай талдауы орын алған ортақтығы мен ерекшеліктері, қылмыстық және қоғамға жат мінез-құлық себептерінің объективті және субъективті теріс факторларының өзара шарттасуы туралы біздің пікірлеріміздің дұрыстығын негіздеуге мүмкіндік береді. Осылайша, "орта-жеке тұлға" жүйесі, оның әрбір тарабы және өзара іс-қимыл салдарлары балалар мен жасөспірімдердің құқық бұзушылықтарына қарсы күреске бағытталған қызметке тұрақты және ұзақ қатысу бойынша белгілі бір құзыреттілікке ие функционалдық құқықтар мен міндеттерді нақты жеткізуші болып табылатын профилактика субъектілерінің тәрбиелік-профилактикалық күш-жігері саласында болуы тиіс. Бұл ретте ең ерте сатыда қоғамға қарсы мінез-құлықтың алдын алу, оның құқыққа қарсы, соның ішінде қылмыстық мінез-құлыққа даму мүмкіндігін жою, кәмелетке толмағандардың қалыпты дамуына қауіп төндіретін жағдай қалыптасқан жағдайларда олардың өмір сүру және тәрбиелеу жағдайларын сауықтыру сияқты бастапқы жеке алдын алудың басым мәні бар деп ойлаймыз.

Ерте жеке профилактика қоғамға қарсы бұзушылықтардың ықтимал тізбегін қысқартуға, үзуге бағытталуы тиіс: моральдық нормаларды бұзу-құқық бұзушылық, қылмыстық болып табылмайтын - қылмыс. Бұдан бұрын (бастауыш буындарда) тізбек үзіліп, құқық бұзушылықтың ықтимал теріс салдарлары ескертілетіндігін айтпағанда, алдын алу тиімді болады.

Қоғамға қарсы мінез-құлықты кәмелетке толмағандарды ерте анықтау біз алдын алудың бастапқы кезеңі ретінде қарастырамыз. Дәл осы жаста оң әсер тез оң нәтиже бере алады, адам құқық бұзушылық жолына түскен және оның

психологиясында тұрақты теріс өзгерістер болған жағдайлардан гөрі неғұрлым ұзақ әлеуметтік пайдалы әсер етуі мүмкін. Ерте алдын алудың тиімділігі ерте анықтаудың тиімділігіне тікелей пропорционалды, яғни мінез-құлқы олардың құқық бұзушылыққа бейімділігін куәландыратын кәметке толмағандарды анықтау бойынша жұмыстар белсенді жүргізілген сайын, тиісінше жалпы криминологиялық алдын алудың соңғы нәтижесі соғұрлым жоғары болады.

Біздің пікірімізді қорытындылай келе, кәметке толмағандардың қоғамға қарсы көріністерінің бастапқы, еңсерілмейтін формаларының алдын алу қажеттігінде қоғамға қарсы мінез-құлықты кәметке толмағандарды ерте анықтаудың маңызы белгіленгенін атап өткен жөн. Соңғысының уақтылығына айтарлықтай шамада барлық алдын алу процесінің мүмкін болатын табысы негізделеді. кәметке толмағандар арасында Құқық бұзушылық пен қылмыспен күрес жүргізетін органдардың ерекше назарының объектісі қоғамдық қауіптілік белгілері бар жасөспірімдердің мінез-құлқы болуы тиіс.

Кәметке толмағандардың құқық бұзушылықтарына қарсы күресте индивидуализм, тұтынушылық психология және тар тұлға мүдделерінің көріністері ретінде маңызды рөл жеке тұлғаның әлеуметтік белсенділігін тәрбиелеуге жатады. Белсенді өмірлік ұстаным - бұл ең алдымен, жоғары идеалдарға баулу, жан-жақты қабілеттерді және ақылға қонымды қажеттіліктерді, жас ұрпақтың интеллектуалдық және физикалық жетілуін дамыту.

Болашақ азамат өзінің алғашқы қоғамдық өмір сүру тәжірибесін отбасында алады, содан кейін оны мектеп, еңбек ұжымы, жұртшылық және әрине, жеке тұлғаның өзі дамытады. Дәл осы отбасында оның санасы мен сипатының негізі, оның көзқарасы мен ұстанымдары, тұлғаның моральдық қасиеттері мен ерік-жігері қалыптасады. Отбасында дұрыс емес адамгершілік тәрбие құқық бұзушының жеке басын қалыптастыруға әсер ететін объективті және субъективті факторлар кешенімен байланысты болуы мүмкін. Ең көп таралған объективті факторлардың қатарына мыналар жатады:

- отбасындағы материалдық қиындықтар;
- ата-аналардың көп жұмыста болуы, бұл балаларды қадағалауды объективті қиындатады;
- толық емес отбасы;
- ата-аналардың білім деңгейінің төмендігі, педагогикалық білімінің жоқтығы.

Бірақ көрсетілген объективті факторларды талдау кезінде, әрине, отбасының тәрбие мүмкіндіктеріне әсер ететін КТІЖБ қызметкерлері тәрбиелеу процесіне әсер ететін субъективті факторларды анықтауы тиіс. Әйтпесе, жеке профилактикалық әсер ету шаралары тиімсіз болады.

Субъективті факторларға жатқызуға болады:

- кәметке толмаған құқық бұзушылардың отбасыларында материалдық құндылықтарға ұмтылу, әдетте, рухани құндылықтарды қанағаттандыруға ұмтылыстан басым болады;
- жасөспірімдерді отбасылық бақылаудың сараланған жүйесінің

жеткіліксіз дамуы;

- құқық бұзушылықтардың көпшілігі құрылымды толық отбасында жасалады, демек қоғамға қарсы салдардың пайда болу мүмкіндігі сан жағынан ғана емес, отбасының сапалы толықтығына, ондағы үстемдік ететін моральдық-психологиялық ахуалға байланысты;

- ата-аналардың жалпы білім беру деңгейінің өз балаларынан артта қалуы отбасының тәрбие мүмкіндіктерін тарылтады, оның әсері мен беделін әлсіретеді.

Отбасындағы адамгершілік қолайсыздық, ата-аналардың педагогикалық пассивтілігі «қиын» балалар мен жасөспірімдердің пайда болуына ықпал етеді, оларда борыш, міндеттер, адамгершілік нормалар туралы көптеген түсінік бұрмаланған. Баланың мінез-құлқына бақылаусыздық, оны өз-өзіне беру, ата - аналар тарапынан қызығушылықтары мен сұрауларына немқұрайлылық - бұл алдымен ұсақ бұзушылықтарға бейім болдырады содан кейін қылмыстарға айналдыратын «қиын» жасөспірімді қалыптастыратын барлық элементтер. Әрине, әрбір «қиын» кәмелетке толмаған құқық бұзушы емес, бірақ кәмелетке толмаған құқық бұзушылардың көпшілігі «қиын» балалық шақ пен отбасылық сәтсіздік арқылы өтеді.

Сот тәжірибесі мен арнайы жүргізілген зерттеулер жасөспірімдердің қоғамға қарсы мінез-құлқы мен отбасылық тәрбиелеу жағдайлары арасындағы тәуелділікті растайды. Мысалы, кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылық жасау жағдайларының 30-40% - зы ата-аналар мен отбасының басқа да аға мүшелері тарапынан тікелей теріс үлгілердің болуына байланысты: алкогольді пайдалану, айналасындағыларға қатысты дөрекілік пен қатыгездік, аморальдық мінез-құлқы және т. б. Осыған байланысты, қолайсыз отбасылар негізгі әлеуметтік міндеттердің бірін орындамайтындарды, атап айтқанда өскелең ұрпақты толыққанды тәрбиелеуді атайтындарын тағы да еске салу қажет. Мұндай отбасылардың көпшілігі өздерінің бос уақытын ішуге, карталармен ойындарға, газеттер мен журналдарды жаздырмайды, мұражайлар мен театрларға бармайды, киноны ұжымдық көруді ұнатпайды. Мұндай отбасылар үшін ата-аналар арасындағы жүйелі жанжалдар мен қақтығыстар, моральдік мінез-құлқының көріністері және т. б. Тән [41, 10 б.].

Қазіргі уақытта отбасындағы адамгершілік қолайсыздық жасөспірімдердің мінез-құлқы мен дүниетанымын қалыптастырудың негізгі көзі болып табылатынын атап өткен жөн. Таза отбасылық аспектідегі адамгершілік қолайсыздық – жаңа ұғым, сондықтан оның түрлі түсіндірулері мүмкін. Бірақ осындай құбылыстың негізгі белгілерінің бірі - отбасының этикалық және эстетикалық салтына өмірдің сыртқы атрибуттары болып табылады. Жасөспірімдер алдында материалдық құндылықтардың инфляциясы орын алуда, еңбек нәтижелері олармен еңбектен азырақ байланысады. Көптеген отбасылардағы балаларға арналған шығындар ата-аналардың кірістерінен жылдам өсуде. Егер жасөспірімдерге тәрбиелік ықпал ету игіліктер ағымына түзетулер енгізсе, бұл туралы ойдан шығарар ештеңе жоқ еді. Осы жерден отбасындағы адамгершілік қолайсыздықтың басқа бір элементі – ата-

аналардың, жайлы тұрмыстың сыртқы жағына құлайтын, айналасындағыларға механикалық түрде тәрбиелік әсер етуге қабілетті педагогикалық тұрғыдан өршуі көрінеді. Нәтижесінде қоғамға заңсыз талаптар қоятын және оған ештеңе жасамайтын моральдық асырау адамдар пайда болады.

Дұрыс емес тәрбие кейбір жағдайларда ата-аналардың өз балаларын тәрбиелеу білмейтіндігінен туындайды. Сондықтан жасөспірімдердің құқық бұзушылығының жеке алдын алуды ұйымдастыру бағыттарының бірі «тәрбиешілерді тәрбиелеуді» ұйымдастыру, ата-аналардың білім беру және мәдени деңгейін ескере отырып, педагогикалық жалпы оқытудың сараланған жүйесін енгізу болып табылады.

Отбасының ересек мүшелерінің балаларына әртүрлі көзқарас, ата-аналар мен балалар арасындағы дұрыс емес қарым-қатынас; ата-аналардың жаман үлгісі, ал жекелеген жағдайларда олардың қоғамға жат мінез-құлық; педагогикалық білімінің жоқтығынан дұрыс тәрбиелей алмау, өзінің «әдістерінің» әділдігіне негізсіз сену; ата-аналардың өз міндеттеріне жауапсыздығынан балалардың қадағалаусыздығы және т.б. «қиын» жасөспірім проблемасын тудыру, кәмелетке толмағанның құқық бұзушылық жолына қалыптасуына жәрдемдеседі [42, 35 б.]. Нақты осы факторларға КТІЖБ қызметкері өзінің күнделікті қызметінде назар аударуы керек.

Кәмелетке толмағандардың қалыптасуының маңызды саласы мектеп болып табылады, оның алдына маңызды міндет қойылған – оқушылармен белсенді тәрбие жұмысының орталығы болу. Алайда, жалпы білім беретін мектептің қызметін ұйымдастыруда елеулі кемшіліктер бар. Осындай елеулі кемшіліктердің біріне ойланбастан да, кейде «қиын» балалармен жұмыс істеуді қаламайтындарын жатқызуға болады. Көптеген жағдайларда мектеп ұжымы оларды ашық ұнатпайды және оларға теріс қарайды. Мектептің міндеті жас адамды оқыту ғана емес, сонымен қатар оның дұрыс әлеуметтік бағдары болып табылады. Дәл осы мектепте теріс әдеттер мен мүдделер, еңбек нәтижелеріне ғана емес, сонымен қатар адамдарға да, яғни кәмелетке толмаған құқық бұзушыларға тән жеке адамның адамгершілік сипаттамасында бұрмалаулар, ілгерілеулер байқалады. Мектептерде құқықтық тәрбиенің жеткіліксіз көлемі мен тиімділігінің аздығы педагогикалық асқынуы бар оқушының түрін туындатады, ол белгілі бір жағдайларда бұрмаланған құқықтық санаға көшуі мүмкін. Кәмелетке толмаған құқық бұзушылармен кез келген жеке тәрбие жұмысы кәмелетке толмағанның жеке жағдайының, санасының және жеке басының психологиясының ерекшеліктерін ескеруге тиіс. «Құқық бұзушылардың жеке психологиялық ерекшеліктерін жете бағаламау қылмыс жасаған адамдарды түзеу және қайта тәрбиелеу бойынша жұмыста шаблонды нысандар мен әдістерді туындай отырып, қылмыспен табысты күресуге кедергі жасайды». Бұл маңызды және күрделі іске психологтар белсенді қатысуы тиіс.

Кәмелетке толмағандардың көптеген құқық бұзушылықтары заң талаптарын білмегендіктен жол беріледі. Осыған байланысты кәмелетке толмағандардың құқықтық тәрбиесін жақсарту мақсатында орта мектептердің, кәсіптік-техникалық училищелердің оқу бағдарламаларына құқық негіздері

бойынша сабақтар енгізілді. Құқықтық насихаттың бұл түрі 14-16 жас аралығындағы жасөспірімдердің ең көп санын қамтиды, олар дұрыс көзқарастар мен түсініктерді қалыптастыруды қажет етеді. КТІЖБ қызметкері кәмелетке толмаған құқық бұзушылармен жеке-тәрбие жұмысын ұйымдастыра отырып, еңбек ұжымдарын өндірістік тәрбиелеу деңгейін ескеруі тиіс. Өйткені олар үнемі балаларды тәрбиелей отырып, ата-аналарға осы істе көмектесуге және отбасылық тәрбиедегі кемшіліктері үшін олардан қатаң түрде сұрауға арналады. Еңбек ұжымы өзінің моральдық атмосферасымен тәрбиелейтіндігі белгілі. Бұзақылық көріністері мен өзге де құқық бұзушылықтардың ең көп саны төмен еңбек тәртібі, бос қалу, маскүнемдік орын алған кәсіпорындардың, мекемелер мен ұйымдардың қызметкерлері тарапынан байқалады. Керісінше, әр ұжымда талапшылдық, құқық бұзушыларға төзбеушілік, мораль нормаларынан, өзара сенім мен құрмет атмосферасынан кез келген ауытқушылыққа жағдай жасау еңбек өнімділігінің тәртібі мен жоғары көрсеткіштеріне ықпал етеді. Микроорта жасөспірім тұлғасының қалыптасуына әсер етеді, оның психикасы мен эмоционалдық көңіл-күйін белсенді қозғайды. Микроортаның кәмелетке толмағанға әсері кейде қоғамдық ықпалға қарағанда (оның тұрақтылығымен және үздіксіздігімен) жеке тұлғаға күштірек болады.

Кешегі оқушы кіретін еңбек ұжымының барлық қосылыстарынан адамның қандай да бір нақты іс-қимылдарына байланысты қоғамдық пікір білдірудің барлық тәсілдерін қамтитын әлеуметтік бақылау жүйесін бөліп көрсету қажет. Бұл, бірінші кезекте, түсіндіру, жолдастық соттау, моральдық қолдау, ынталандыру, ескерту. Қоғамдық пікірдің осы құралдарының көмегімен адамдардың адамгершілік мінез-құлқының тұрақты әдеттерін және олардың құқықтық нормалар талаптарына жоғары саналы көзқарасын бекіту үшін жағдай жасалады. Осыған байланысты кәмелетке толмаған құқық бұзушыларды өзінің жақсы жұмыс дәстүрлері бар мықты, ұйымшыл ұжымы бар ірі кәсіпорындарға жұмысқа орналастыру орынды. Мұндай тәсіл жұмыс істейтін жасөспірім аға жолдастардың, ата-аналардың қамқоршылығынан оқушылармен салыстырғанда неғұрлым еркін, белгілі бір ақша сомасы және т. б. мән-жайлармен түсіндіріледі. Сонымен қатар, жасөспірімдердің басым бөлігі мектепте толық оқуды аяқтамай өндіріске барады, демек, жалпы білім беру деңгейі сондай-ақ мәдени деңгейі жеткіліксіз болады. Осы және басқа да факторлардың үйлесімі, құқық бұзушылық жасауға әкеп соғады. Сондықтан, жасөспірімдерге тәлімгерлікті ұйымдастыру, оларды жұмыс ұжымының өміріне терең тарту жөніндегі іс-шаралармен қатар, оларға теріс әдеттерді сіңіру әрекеттерінің жолын кесу қажет.

Сондай-ақ жасөспірімдерді жалпы білім беру және кәсіби оқуға тартуды қамтамасыз ету өте маңызды. Сондықтан жеке-профилактикалық іс-шараларды жоспарлау кезінде КТІЖБ қызметкері бұл жағдайды оң мүдделер шеңберін кеңейтуге, жасөспірімнің мәдениетін арттыруға ықпал ететін мән-жайды ескеруі тиіс. Осы мақсатта ол әкімшілікпен және қоғамдық ұйымдармен еңбек ұжымдарымен тұрақты байланыста болуы тиіс.

Жаңа адамды қалыптастыру отбасының, мектептің күнделікті

жұмысымен ғана емес, мемлекеттік органдардың, бүкіл қоғамның қызметімен де байланысты. Жергілікті атқарушы органдардың маңызды міндеті тұрғын үй массивтерінде балалармен және жасөспірімдермен жұмыс істеуге арналған үй-жайларды оқу уақытынан тыс тәрбие жұмысының әртүрлі бұқаралық және жеке түрлерімен қамту болып табылады. Өз өнерлерін дамыту, қызығушылықтары бойынша клубтар, техникалық және көркем шығармашылық үйірмелері, спорттық секциялар құру.

Кәмелетке толмаған құқық бұзушылармен жеке алдын алу жұмыстарын ұйымдастырудың құрамдас бөлігі бос уақытты тиімді ұйымдастыру болып табылады. Осыған байланысты спорттық және әскери-спорттық ойындар, туристік-экскурсиялық жорықтар тәрбиелік маңызы зор. Ұйымдастырылған тәрбие жұмысының бұл түрлері жасөспірімдердің тиісті әлеуметтік мінез-құлық дағдыларын, белсенді өмірлік ұстаным мен еңбекқорлықты меңгеруіне қолайлы жағдай жасайды. Мұнда көп нәрсе ұйымдастырушы-педагогтарға, сондай-ақ балалармен және жасөспірімдермен жұмыс істеу жөніндегі қоғамдық кеңестерге байланысты.

2.3 Ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарын алдын алу бойынша әкімшілік қызметінің нысандары мен әдістері.

Кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтарының алдын алу және жолын кесу бойынша полиция қызметінің нысандары мен әдістерінің мазмұны мен құрылымын, сондай-ақ оларды жүйелеуге кіріспес бұрын, зерттеу саласына қатысты осы санаттардың арасында айырмашылықтары мен байланысын нақтылау қажет.

Кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтарының алдын алу және жолын кесу бойынша полиция қызметінің нысандары өте әр түрлі. Белгілі бір нысанды таңдау немесе профилактикалық іс-қимылдың әдістері мен тәсілдері арасындағы ұтымды үйлесімді табу көптеген факторларға байланысты: профилактикалық қызметінің түрлері немесе бағыттары (жеке немесе жалпы); құқық бұзушылық жасауға әкелетін жағдайлар (объективті және субъективті); ескертудің объектілері мен субъектілері, олардың деңгейі, құрылымы және т.б.

Нысандарға қарағанда әдістер анағұрлым берік және тұрақты болып көрінеді. Әкімшілік құқықтың жалпыға бірдей қабылданған теориясында - мемлекеттік басқару адамдардың санасы мен мінез-құлқына мақсатты ықпал етудің екі негізгі әдісі - сендіру және мәжбүрлеу арқылы жүзеге асырылады [43, 182 б.].

Нысандар мен әдістер арасындағы қарым-қатынастың диалектикасын түсінудің факторы, біздің ойымызша, басқарудың жалпы әдістерін қолданудың немесе олардың кез-келген жақтарын нығайтудың ұйымдастырушылық нысанын таңдау әдістердің өздерін таңдаумен шатастырмау керек. Жалпы және

кешенді әдістер таңдалмайды, өйткені олардың көрінісі болып табылатын объективті заңдар мен басқару принциптері таңдалмайды.

Таңдау мүмкіндігі мақсатқа қол жеткізудің көптеген балама әдістерінің біреуін немесе бірнешеуін пайдалану арқылы қол жеткізілетін жағдайларда туындайды. Бұл жағдай әдетте нақты мәселелерді шешу кезінде туындайды.

Демек, кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтарының алдын алудың әртүрлі нысандарын таңдау бойынша ұсыныстарды әзірлеудің маңызды шарттарының бірі болып көрініс беретін іс-әрекет нысандары болып табылатын әдістердің мәнін алдын-ала зерттеу болып табылады.

Жалпы басқару әдістері ретінде сендіру мен мәжбүрлеу мүлдем балама сипатқа ие емес екенін атап өткен жөн. Кез келген жалпы әдісті алып тастау немесе оның рөлін төмендету объективті заңдар мен басқару принциптерінің талаптарын ескеруден бас тартуды білдіреді [44, 161 б.].

Бұл ереже кәмелетке толмағандар басқарудың ықпал ету объектісі болған жағдайларда да қолданылады деп саналады. Сонымен қатар, кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтарының алдын-алу жөніндегі іс-шараларда көбіне сендіру және мәжбүрлеу әдістерін кешенді қолдану туралы айтуға болады. Әрине, оның көлемінде де, қолдану басымдылығында да басты рөл сендіру әдісі болып табылады.

Сендіру билік тасымалдаушының ерік-жігерін қалыптастыру немесе оны билікке бағыныштылардың ерік-жігеріне айналдыру үшін әртүрлі түсіндірме, тәрбиелік, ұйымдастырушылық, ынталандыру шараларын қолданудан көрінеді. Сендірудің арқасында заң шығарушы мен азаматтардың ерік-жігерінің бірлігіне қол жеткізілді.

Қарастырылып отырған саланың қызметінде сендіру әдісінің маңыздылығы қоғам дамуының қазіргі кезеңінде келесіден артып келеді:

- қоғамдық сананы қалыптастыру бойынша жүйелі жұмыс жүргізуді көздейді;
- мемлекет белгілеген ережелер мен қабылданған шараларды сақтау қажеттілігін негіздейді және бекітеді;
- кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтарын қоса, заңсыз әрекеттерді алдын алу құралы ретінде әрекет етеді;
- қоғамның барлық құрылымдары мен азаматтардың құқықтық санасын қамтамасыз етеді.

Сонымен қатар, профилактикалық қызметінің ізгілігі тек сендіру негізінен қолданылатындығында ғана емес, мәжбүрлеу тек сендіру негізінде және одан кейін жүзеге асырылатындығында негізделеді. Бұл қасиет басымдылық сипатқа ие алдын-алу шараларының жалпы бағытында көрінеді. Олардың басымдылығы, ескерту субъектілері құқық бұзушылықты күтуге болатын кәмелетке толмағандарға пассивті түрде байқап тұрмай, ізгілік құралдардың көмегімен оның теріс қасиеттері мен құндылық ұстанымдарына, сондай-ақ қоршаған ортасына, құқық бұзушылықтарды жасауға ықпал ететін жағдайларға белсенді ықпал ететіндігінде көрінеді. Бұл әдістер ескерту жүйесінің субъектілер мен ықпал етілетін адамдар арасындағы моральдық-құқықтық

нормаларымен реттелетін қатынастарды қамтамасыз етуге арналған [45, 21 б.].

Құқық бұзушылық алдын-алу проблемаларын зерттейтін авторлардың көпшілігі ескерту теріс қылық жасалған сәттен емес мінез-құлықтағы асоциалды ауытқулар тіркелген кезден ескерту басталады деп санайды. Ф.А. Лопушанскийдің жазуынша, «ерте ескерту кәмелетке толмағандардың мінез-құлығында аморальдік алғашқы белгілерін көрсеткен сәттен басталуы керек» [46, 186 б.]. Н.А. Андреев сендіру әдісі туралы анықтамасында бұл әдіс «профилактикаға жататын адамның қоғамға қарсы көзқарасын қайта бағыттау және заң бұзушылық жасаудан бас тарту үшін» пайдаланылатындығын көрсетеді [47, 49-50 б.].

Кәмелетке толмағандарға қатысты бұл ереже дұрыс емес сияқты деп ойлаймыз. Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарын ескерту, құқық бұзушылықты жасауға дайын екенін дәлелдейтін мінез-құлығында аморальдік алғашқы белгілерін көрсеткен сәттен емес оданда ерте басталуы керек. Мәселе мынада: кәмелетке толмағанның жеке басы қалыптасқан ортаны (тұрмысы қолайсыз отбасылар дегенді) біле отырып, теріс мінез-құлықты болжау мүмкіндігі жоғары [48, 84 б.]. Сондықтан ерте ескерту жасөспірімдердің қалыптасуына теріс әсер ететін жағдайлар мен шарттарды анықтаудан басталуы керек. Осы ұстанымды қабылдай отырып, біз кейбір авторлардың ертерек ескерту жасаудағы әдісі - сендіру басымдылыққа ие деген пікірді сәйкес келмейтінін мойындауға тура келеді.

Егер ертерек ескертуді аксиома ретінде қарастырсақ, келесі жағдайда дұрыс болар еді, оған сәйкес девиантты мінез-құлқы бар жасөспірім алдын-алу шараларының негізгі объектісі болып табылады. Сонымен бірге, кәмелетке толмағандардың әкімшілік деликтілігін алдын-алудың басты ерекшелігі (ересек құқық бұзушылармен жұмыстың айырмашылығы сияқты), жасөспірімді отбасынан, жақындарынан, олардың тікелей әсерінен қоғамға қарсы көзқарас қалыптасатын ортасынан жеке қарастыруға болмайды. Егер жасөспірімге басты түрде сендіруді қолдану қажет болса, сонымен бірге бала тәрбиелеу бойынша міндеттерін орындамайтын көптеген отбасылар (ата-аналар) әртүрлі мәжбүрлеу шараларын қолдану керек.

Сонымен қатар, егер ерте профилактикалық іс-шаралар туралы айтатын болсақ, онда мұндай шараларды бір уақытта емес, жасөспірімнің өзіне қолданылатын шараларға қарағанда ертерек қолдану керек. Нақты осындай қызметті біздің ойымызша ерте ескерту деп санау керек. Және де келесіні атап өткен жөн, барлық тұрмысы қолайсыз отбасыларға мәжбүрлеу шараларын қолдану қажет емес, кейбір жағдайларда әлеуметтік немесе психологиялық көмек көрсету жеткілікті (өкінішке орай, біздің ойымызша практикада, мұндай сәттер ескерілмейді, себебі полиция қызметкерлерінің жұмыс жүктемесі үлкен).

Айтпақшы, жасөспірімдерге психологиялық көмек көрсетуден бас тарту немесе уақтылы жүгінбеу жасөспірімдердің өз-өзіне қол жұмсауына ықпал етеді. Халықтың едәуір бөлігінің әлеуметтік-экономикалық жағдайының нашарлауы, жұмыссыздықтың өсуі қылмыстылық пен кәмелетке толмағандардың әкімшілік деликтілік жағдайына әсер етеді. Әсіресе, табысы

төмен топтардағы және «қауіп тобындағы» отбасылардағы жасөспірімдердің проблемалары шиеленісе түсті.

Ерте профилактикалық әсерді сәтті іске асыру үшін тұрмысы қолайсыз отбасыларды жіктеу керек және осы негізде әртүрлі шараларды қолдануға дифференциалды түрде қарау керек.

Мысалы, танымал ағылшын зерттеушісі М.Раттер, ауылдық жерлерде тұратын балалар мен Лондонның қала аудандарының бірінде тұратын, құқық бұзушылық жасаған балалар, деликті мінез-құлыққа байланысты отбасылық факторларды анықтады [49, 123 б.]. Зерттеу нәтижелері бойынша ғалым факторлардың үш негізгі тобын анықтады:

1) ата-аналар арасындағы келіспеушіліктер және отбасында нақты тәртіптік және педагогикалық талаптардың болмауы;

2) психикалық бұзылулар мен ата-аналардың қылмыстық мінез-құлқы;

3) отбасының әлеуметтік мәртебесінің төмендігі және тұрғын үй жағдайының нашарлығы.

Кәмелетке толмағандардың көпшілігі анық криминогендік бағыттағы отбасыларда тәрбиеленеді. Кәмелетке толмағандардың отбасына жоғары әлеуметтік-психологиялық және құқықтық тәуелділігі, әсіресе ерте жастан, оның шындыққа күнделікті қатынасында басшылыққа алатын жеке тұлғаның барлық белгілері мен қасиеттерінің қалыптасуын анықтайды. Ата-аналардың азғындық жеке мысалдары, олардың соттылығы, отбасы мүшелерінің алкогольді көп пайдалануы және ата-аналардың бала тәрбиелеуге қабілетсіздігі - осының бәрі жасөспірімге қоғамға жат мінез-құлықтың стереотипін тудырады.

Зерттеу барысында біз алған мәліметтер кәмелетке толмаған балаларды тәрбиелеу және оқыту міндеттерін орындамайтын ата-аналардың саны үнемі өсіп келе жатқандығын дәлелдейді.

Отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулері көрсеткендей, қоғамның криминализациясы белгілі бір дәрежеде кедейлік пен халықтың кедейленуіне байланысты. Осыған байланысты тәуекел тобына бірінші кезекте толық емес отбасылар кіреді. Кездейсоқ емес, қылмыс жасаған жасөспірімдердің 50% -ы толық емес отбасында тәрбиеленді, олардың 47,9% -ы тек әкесі немесе анасы тәрбиелеген. Сонымен бірге тәрбиені анасы мен өгей әкесі немесе үйленбеген адам жүргізген отбасылар (52,1%) жасөспірімді қылмыс жасаудан құтқарған жоқ. Тәжірибе көрсеткендей, мұндай отбасыларда баланы эмоционалды түрде қабылдамау кең таралған.

«Қолайсыз ата-аналардың» саны артып келеді. Мұндай ата-аналар, әдетте, тәрбиелік шаралар көмектеспеген кезде полицияның назарына түседі.

Біздің ойымызша, сонымен бірге жасөспірімдерге жағымсыз әсер ететін ата-аналары емес, бірге тұратын басқа адамдар (аға-інілері мен әпкелері) отбасылар тобын бөліп алу қажет. Бұл жағдай профилактикалық ықпал ету нысандарын таңдауда да маңызды.

Жоғарыда айтылғандар келесіні көрсететін сияқты:

- біріншіден, кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алуға қатысты, сендіру және мәжбүрлеу әдістерін кешенді қолдану

керек;

- екiншiден, қылмыстарды алдын алудан айырмашылығы, онда жасөспiрiмнiң әкiмшiлiк құқық бұзушылық жасағаннан кейiн басталатын алдын-алу жұмыстары да ерте ескерту ретiнде қарастырылуы мүмкiн, кәмелетке толмағандардың әкiмшiлiк құқық бұзушылықтарының алдын-алу әрқашан олардың жасалуына ықпал ететiн жағдайлар мен шарттарды анықтаудан басталуы керек.

Кәмелетке толмағандардың әкiмшiлiк құқық бұзушылықтарының алдын-алу бойынша полиция қызметiнiң нысандарын зерттеуге кiрiспес бұрын тағы бiр мәселеге назар аударған жөн. Кейбiр авторлар мәжбүрлеу мен жаза бiр нәрсе деп санайды [50].

Және де басқа көзқарас бар. Сонымен, Л.Л. Попов пен А.П. Шергин мемлекеттiк мәжбүрлеудi тек заңсыз әрекетке байланысты қолданылатын шараларды қолдану деп атайды, бұл жағдайда құқық бұзушылықтарды алдын алудағы заңның рөлi бағаланбайтынын бiлдiредi [51, 42 б.].

Шынында да, мысал ретiнде қадағалаусыз қалған немесе психикалық ауруға шалдыққан жасөспiрiмдердi әкiмшiлiк ұстап алу сияқты мәжбүрлеу алдын алу шараларды келтiруге болады. Осылайша, жазаны мәжбүрлеу нысаны ретiнде қарастыруға болады.

Сендiру мен мәжбүрлеудiң нысандарын жiктеудiң бiрнеше дәстүрлi тәсiлдерi бар. Сонымен, К.Е. Игошев және Б.С. Устинов мәжбүрлеу шараларын сипатына қарай жiктеуге тырысты. Осыған сәйкес олар мәжбүрлеудiң арнайы алдын-алу шараларын (яғни, тек алдын-алу мақсатында жүзеге асырылатын) және жауапкершiлiк шараларын (бiрнеше мақсаттары бар) ажыратады [19].

Бұл проблеманы қарастырған басқа авторлар жiктеудiң негiзiнде келесi белгiлердi есептейдi: құқықтық реттеудiң пәнi [52, 71 б.]; мәжбүрлеу субъектiсi (мемлекеттiк, қоғамдық ұйымдар) [53, 38 б.]; белгiлi бiр шараларды көздейтiн мақсаттар [54, 43 б.].

Ерiктi бағдарға байланысты, кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу үшiн қолданылатын мәжбүрлеу шараларын ескертумен қатар басқа мақсаттарды орындайтын басым профилактикалық және қорғау шараларына бөлуге болады. Бiрiншi топқа, мысалы, құқық қабiлетiн шектеу, әкiмшiлiк ұстап алу және т.б. сияқты шаралар кiредi. Екiншi топқа қоғамдық қатынастарды реттейтiн әрқашан құқықтық санкциялары бар құқықтық нормаларды жатқызуға болады. Бұл топқа әкiмшiлiк, тәртiптiк және материалдық жауаптылық шаралары кiредi.

Мысалы, оларға жататындар алкогольдiк iшiмдiктердi iшу немесе қоғамдық орындарға масаң күйде келу, ұсақ бұзақылық үшiн әкiмшiлiк жауаптылық, мүлiктiк залал келтiргенi үшiн материалдық жауаптылық және т.б. Олардың арасында нақты айырмашылық жоқ. Әрбiр жағдайда әсер етудiң нысаны алдында тұрған мақсаттар бiрiншi қатарға шығу немесе қосымша болуы мүмкiн.

Iс-әрекеттiң нақты алдын-алу нысандары арқылы жүзеге асырылатын мәжбүрлеу әдiсi сендiру әдiсiнен айырмашылығы неғұрлым нақты нормативтiк-

анықталған шеңберге ие екенін атап өткен жөн. Алдын алу процесінде мәжбүрлеу шараларын қолдану адамның мүдделеріне айтарлықтай әсер етеді, оның құқықтарын шектеуі мүмкін сондықтан заңдылық талаптарын сақтауы керек. Сондықтан, заң шығарушы жеке адамның құқықтары мен мүдделеріне қатысты болғанда, оның іс-әрекетінің шекарасын нақты анықтайды.

«Мәжбүрлеу, Д.Н. Бахрах жазғандай - қатаң заң негізінде қолданылады. Құқықтық нормалар қандай шараларды, қандай жағдайларда, қандай тәртіппен және қандай органдармен қолдануға болатындығын реттейді. Мәжбүрлеудің әсерін нақты реттеу бұл Адамның жалпыға бірдей декларациясында, Конституцияда жарияланған азаматтардың жеке басына, үйіне және жеке мүлкіне қол сұғылмаушылық қағидаттарын нақтылау және құқықтық кепілдік беру болып табылады» [55, 185 б.].

Әдебиеттерде ұстаным дұрыс сынға алынады, оған сәйкес мәжбүрлеу тек жазадан қорқу себептерін тудырады. Қорқыныш жасалған құқық бұзушылықты талдау жасауға мәжбүр етеді, бірақ жеке адамды түзетпейді. Сондықтан, қоғамға қарсы көзқарасты мінез-құлықтың оң стереотипімен алмастыру және қолданыстағы әлеуметтік нормаларға барабар қатынасты дамыту қажет. Біздің ойымызша, бұған сендіру әдісімен үйлескенде ғана қол жеткізуге болады.

ПО-ры кәметке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу үшін қолданатын сендіру нысандары өте әртүрлі, сондықтан оларды нақты жіктеу қиын. Дегенмен, егер біз зерттеушілердің көзқарасын қарастыратын болсақ, онда негізгі ұйымдастырушылық-тактикалық нысандарды келесі блоктарға топтастыруға болады:

1) профилактикаға жататындарды қоғамдық пайдалы қызметке тарту, жұмысқа орналастыру және т.с.с.;

2) қажетті педагогикалық, психологиялық, әлеуметтік көмек көрсету, кәметке толмаған адамның жеке басының жеткілікті өзін-өзі бағалауына ықпал ету;

3) профилактикалық әңгіме;

4) шефтарды, тәлімгерлерді, қоғамдық тәрбиешілерді іріктеу;

5) құқық бұзушылардың мінез-құлқын студенттік топтарда, еңбек топтарында, балалар мен жастар қоғамдық бірлестіктерінде талқылау.

Көріп отырғандай, мұнда әлеуметтік көмек элементтері, сөзбен сендіру нысандары және іс-әрекетпен сендіру біріктірілген. Осыған орай, сендіру қызметінің нәтижесі тек полиция қызметкерінің беделіне және оның нақты жағдайды бағалау қабілетіне ғана емес, сонымен бірге алға қойылған ережелердің ақиқатына да байланысты. Көбіне профилактикалық жұмыстың тиімсіздігі олардың ұсынғысы келген нәрселер мен жасөспірімнің айналасындағы өмірде көретін нәрселер арасындағы алшақтыққа байланысты болады. Қылмысқа дейінгі және құқыққа қарсы мінез-құлықтың алдын-алудың қолайлы тәсілі - қолайлы өмір сүру жағдайларын жасау және балалардың қалыпты тәрбиесін қамтамасыз ету. Өкінішке орай, біздің елімізде таяу жылдарда экономиканың, ғылымның, мәдениеттің, білімнің қазіргі жағдайына, ең бастысы, құқықтық сана мен халықтың моральдық, педагогикалық және

психологиялық мәдениетіне байланысты осы екі міндет шешілмейді.

Кәмелетке толмағандармен жүргізілетін профилактикалық жұмыстың ең қиын бағыттарының бірі - нарықтық экономика жағдайында оларды жұмыспен қамту. Бұл мәселені шешу үшін кәмелетке толмағандарды жалдайтын кәсіпорындарға, оның ішінде мемлекеттік емес кәсіпорындарға жеңілдіктер жүйесін әзірлеу орынды болып көрінеді. Сонымен қатар, пробация институтының тәжірибесін есепке алмай болмайды.

Кәмелетке толмаған адамға қатысты пробация:

- 1) оның дара және жас ерекшеліктері ескеріле отырып;
- 2) отбасын тарта отырып;
- 3) қорғаншылық немесе қамқоршылық функцияларын жүзеге асыратын органдармен және бала құқықтарын қорғау жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын ұйымдармен өзара іс-қимыл жасай отырып;
- 4) азаматтармен, қоғамдық бірлестіктермен және өзге де заңды тұлғалармен кәмелетке толмаған адамға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету мәселелері бойынша өзара іс-қимыл жасай отырып жүзеге асырылады [56].

Басқа жағынан, кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтарының алдын-алу бойынша полиция қызметінің әртүрлі нысандары қазіргі заманғы талаптарға толық сәйкес келмейді, себебі тиімді қызметті ұйымдастыру қазіргі ақпараттық жүйелерді, компьютерлерді және басқаларды қолдану негізінде ақпараттық қамтуды жетілдіруге негізделуі керек. Кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтарының алдын-алу бағдарламаларын әзірлеу, дұрыс басқарушылық шешімдерді уақытылы әзірлеу үшін жастар ортасында болып жатқан жағымсыз және жағымды процестер туралы толық, жүйелі ақпарат алу қажет.

Сонымен бірге, ғалымдар мен практиктердің пікірінше, компьютерлер арқылы алынған ақпараттың көбеюімен қатар, қылмыстық жағдай туралы ақпараттың күрт жетіспеуі байқалады [57, 40 б.].

Полиция бөлімшелері жүйесіне ақпараттық жүйелерді енгізу осы жұмысты ұйымдастырудың кейбір тәсілдерін өзгертуді қажет етеді. Бұл жүйелі тәсілге негізделген профилактикалық қызметтің формаларын жіктеуді енгізу туралы әңгіме болып тұр.

Бұл жұмысты жүргізудің негізгі шарттарының бірі - осындай жіктеу нәтижесінде құрылған кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу жөніндегі қызмет нысандарын жүйені ақпараттық жүйелерді пайдалану негізінде жасалған құқық бұзушылықтарды есепке алу және талдау жүйесімен біріктіру талабы [58, 42 б.]. Бұл автоматтандырылған жүйелердің көмегімен кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу мәселелерін шешкен кезде тек талдау деректерін ғана емес, сонымен бірге полиция бөлімшелерінің қызметі әдістері мен нысандарының нұсқаларын алуға болатындығын білдіреді. Басқаша айтқанда, мысалы әкімшілік құқық бұзушылық туралы немесе жасөспірімге ұзаққа созылатын теріс әсер ететін жағдайлар туралы кез-келген ақпараттық сигнал алған кезде, жүйе осы жағдайларды жою үшін қажетті шаралар кешенін,

тәсілдерін, қызмет түрлерін ұсынады.

Осындай жіктеуді жасау кезінде келесіні есепке алу қажет, полицияның кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу жөніндегі қызметін ұйымдастырудың ішкі жүйесі көп тізбекті және көптеген элементтердің жиынтығын білдіреді, олардың әрқайсысы тәуелсіз локалды басқару жүйесі болып табылады, ал кейбірлері өз кезегінде қарапайым элементтерден (блоктардан) тұрады.

Сонымен, кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу бойынша полиция қызметінің ішкі жүйесін жіктеу екі блокқа келтірілген:

- қызмет бағыты;
- қызмет түрлері.

Бірінші блокты профилактикалық қызмет бағытталған объектіге байланысты келесі жұмыс бағыттарына бөлуге болады:

- 1) тұрмысы қолайсыз отбасыларымен;
- 2) кәмелетке толмағандарды құқық бұзушылыққа тартуға ықпал ететін ересектермен;
- 3) құқық бұзушылық жасайтын жасөспірімдермен.

Екінші блокты (қызмет түрлері) профилактикалық қызметті жүзеге асырылатын жерге байланысты келесі қызмет бағыттарына бөлуге болады: тұрғылықты жері бойынша; жұмыс орнында; оқу орнында; басқа қалалардан келгендерге; босқындар мен көшіп келушілерге қатысты.

Өз кезегінде екі блоктың әр бөлігін қарапайым элементтерге бөлуге болады. Сонымен, қызмет бағыты блогында тұрмысы қолайсыз отбасылармен жұмыс істеу саласын келесідей жіктеуге болады:

- 1) жас балалары бар қоғамға қарсы өмір салтын жүргізетін ата-аналармен жұмыс;
- 2) нақты тәртіптік және педагогикалық талаптар жоқ отбасылармен жұмыс;
- 3) басқа адамдармен (ересек бауырлар немесе әпкелер) балаларға жағымсыз әсер ететін отбасылармен жұмыс.

Басқа қалалардан келген жасөспірімдерге қатысты полиция қызметінің нысандары анағұрлым ерекше болып келеді және кәмелетке толмаған адамның белгілі бір жерде уақытша болуымен, олардың тұрақты тұратын жерінің қашықтығымен, оларға негізгі тұрмыстық жағдайларды жасау қажеттілігімен және т.б. негізделеді, кәмелетке толмағандардың осы санатымен жұмыс істеудің ең типтік нысандары:

- 1) ішкі істер органына жеткізу;
- 2) құқық бұзушылықтың мән-жайын анықтау (егер ол жасалған болса);
- 3) кәмелетке толмағандарды бейімдеу орталығына жеткізу;
- 4) ішкі істер органдарын аумақтық жағынан хабардар ету;
- 5) ата-аналарын немесе оларды алмастыратын адамдарға хабарлау (шақырту). Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу бойынша полиция қызметінің нысандарын жіктеудің ұсынылған жүйесі

ашық, толық емес және бұл жаңа тәжірибені ескере отырып, оның жаңа құрылымдық элементтерін қалыптастыруға мүмкіндік беретіндігін атап өткен жөн.

Жоғарыда айтылғандай, бұл жіктеу компьютерлік бағдарламаның негізі бола алады, онда белгілі бір жіктеу белгілеріне түсетін әрбір нақты өмірлік жағдай үшін оны шешу жолдары, нақты шаралар жиынтығы және алдын-алу жұмыстарының ұйымдастырушылық нысандарының нұсқалары ұсынылуы мүмкін.

Сонымен қатар, белгілі бір аумақтағы әкімшілік құқық бұзушылықтарды машиналық талдау негізінде бірыңғай орналастыру жоспарына, патрульдік полиция күштерін қоюға, кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу бойынша инспекторлардың жұмысына жедел өзгерістер енгізуге болады.

Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықты жасауға ықпал ететін жағдайлар мен шарттарды қарастырғанда, олар әдетте жасөспірімнің психикасы мен санасына ұзақ әсер ететін жағдайларды білдіреді (мысалы, ата-анасы алкогольді ішімдік ішетін отбасында өмір сүреді). Сонымен бірге, әкімшілік құқық бұзушылық жасамас бұрын жасөспірімге тікелей әсер ететін жағдайлар туралы мәселе аз зерттелген. Мұндай мән-жайлар мен жағдайларды деликтогенді деп атауға болатын сияқты. Бұл құбылыстар өте алуан түрлі және жеке зерттеу тақырыбы болуы керек. Заң әдебиеттерінде бұл проблеманы Е.С. Жигарев жеткілікті түрде зерттеген, ол келесі тұжырым жасайды: «көбісінде әкімшілік деликтіліктің өзіндік себептері мен шарттары бар. Соңғысы, өз кезегінде, мемлекеттік басқару аппараттарының жұмысымен, оның қызметкерлерінің жедел функцияларды орындаумен, сондай-ақ қадағалау мен бақылау функциясымен байланысты» [59, 53 б.].

Дәл осы автор қаладағы жасөспірімдердің құқық бұзушылық жасауына ықпал ететін жағдайлардың бірі ретінде мыналарды атап көрсетеді:

- жасөспірімдерді қылмыстық іс-әрекетке тартуға бағытталған қылмыстық элементтердің қалаларда шоғырлануы;
- қала жағдайына тән, азаматтардың уақыт өткізуінің жасырын болуы;
- қоғамға жат мінез-құлқыты жеке тұлғалар арасында байланыс орнатудың және оларды топтарға қалыптастыру көп мүмкіндіктері;
- қала ішінде халықтың қозғалысының қарапайымдылығы, заңсыз әрекеттерді жасауға ниет білдірген қоғамға жат элементтер үшін тартымдылығы;
- кейбір жасөспірімдер табиғатынан алшақтап кеткен, мұндай жасөспірімдер көбінесе құрдастарына дөрекі, қатал болып өседі;
- демалыс орны мен тұрғылықты жерінің сәйкес келмеуі;
- материалдық ресурстарды заңсыз жолмен алудың кең мүмкіндігі;
- кәмелетке толмағандардың бос уақыты толтырылатын саланың болмауы;
- жасөспірімдердің мінез-құлқына басқалардың пікірінің әлсіз әсері;
- жасөспірімдердің мінез-құлқына әсер ететін және оларды заңсыз

әрекеттерді жасауға итермелейтін әртүрлі орындардың болуы.

Автордың ойынша, бұл Қазақстандағы қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайдағы кәмелетке толмаған балалары бар көптеген отбасылардың «кедейлік шегінен» асып кеткен жағдайды да жатқызуға болады. Бұл жасөспірімдердің әкімшілік құқық бұзушылық жасауына ықпал ететін жағдайлар туғызатыны анық.

Біздің ойымызша, деликтілік жағдайларды келесі белгілер бойынша топтастыруға болады:

- белгілі бір аумақтағы локализация дәрежесі;
- мерзім;
- әсер ету көлемі;
- объективті мазмұн;
- субъективті мазмұн (жеке адамның ішкі қасиеттеріне қарай қабылдауға

байланысты).

Сонымен, деликтік жағдайлар әлдеқайда кең аумақта (киім нарығында немесе облыстың шекаралас аймағында) оқшаулануы мүмкін. Олар ұзаққа созылатын сипатта болуы мүмкін, мысалы, отбасылық келіспеушілік немесе қысқа мерзімді, бір реттік сипаттағы - дискотекадағы жанжал. Бірінші жағдайда, деликтогендік жағдайдың пайда болуы белгілі бір уақыт кезеңі бойынша адамға әсер етіп құқық бұзушылық жасаудан белгілі бір мерзімде қашық болады, екіншісінде - бұл мерзім минималды болады және жағдай құқық бұзушылықты өзіне қосады.

Әсер тұрғысынан, деликтогендік жағдай жергілікті болуы мүмкін, тек бір адамға немесе адамдардың тар шеңберіне әсер етеді және көптеген (ұжымдағы қолайсыз жағдайлар) әсер етуі мүмкін.

Жеке адамның субъективті қасиеттеріне байланысты жағдай басқаша қабылдануы мүмкін. Оның қабылдауына тәрбие, адамгершілік қасиеттер және т.б. әсер етуі мүмкін. Басқаша айтқанда, бір жағдайда жасөспірім өзін-өзі әртүрлі ұстау мүмкін. Бұл кәмелетке толмаған құқық бұзушының құқық бұзушылық жасаған кездегі физикалық жағдайы туралы мәселені көтереді.

Алкоголь мен есірткіні пайдалану шындықтың барабар қабылдауын бұрмалайды, сондықтан тәжірибе көрсеткендей мас болған кәмелетке толмаған адам кез-келген жағдайда, тіпті, бір қарағанда, бұған жол бермейтін кезде құқық бұзушылық жасай алады [60, 109 б.]. Жағдайдың бұрмалануы әртүрлі психологиялық ауытқулардан, соның ішінде патологиялық себептерден туындауы мүмкін.

Әлеуметтанушылар айтқандай, құқық бұзушылық кәмелетке толмағандардың бір бөлігіне белсенді өзін-өзі растау құралы ретінде қызмет ететін болса, басқалары үшін «бөтен», алкоголь мен есірткіге түсініксіз әлемді «тастап кету» немесе өмірді өз еркімен тастағаны жөн дейді. Алкоголь мен есірткіні тұтыну, суицидтік мінез-құлық - бұл ретритизмнің нысандары, әлеуметтік шындықты қабылдамау (саналы немесе ес-түссіз) нәтижесінде алып тастау және қоғам мақұлдаған тәсілдермен оған бейімделе алмау немесе қаламау.

Жастардың ерте алкоголизмі бірнеше себептерге байланысты қауіпті: алкогольдің жас ағзаға әсері медициналық және әлеуметтік сипаттағы ауыр зардаптарға әкеледі; маскүнемдіктің алкоголизмге айналу кезеңін күрт қысқартады (ересек адам үшін елу жас орнына екі-төрт жыл); алкогольге тәуелді адамдарда физикалық және психикалық ауытқулары бар балаларды туу қаупі артады; қылмыстық мінез-құлықтың ықтималдығын арттырады.

Сұхбаттасқан нашақорлардың айтуынша, нашақорлыққа қосылудың ең қауіпті жасы - 14-16 жас. Одан да ерте, улы заттарды тұтыну 10-12 жас аралығында басталады. Есірткіге тәуелділердің 61,1%-ы есірткі заттарын алғаш рет 19 жастан бастап, ал 24 жасқа дейін - 83,7% -ды тұтынады.

Қарастырылған жағдайларда объективтілік пен субъективтіліктің, тұлғалық және өмірлік жағдайлардың өзара байланысы айқын көрінеді, бұл жеке деликтілік мінез-құлқының механизмін құрайды.

Осылайша, тиімді алдын-алу үшін нақты өмірлік жағдайды құрайтын деликтогенді жағдайларды жоюды, сондай-ақ адамның моральдық қалыптасуына теріс әсер ететін жағдайларды анықтауды қажет етеді. Сондай-ақ, полиция қызметкерлерінің өздері жасөспірімдер әкімшілік құқық бұзушылық жасаған кезде назар аудармаған немесе шара қолданбаған жағдайларда деликтогенді жағдайларының туындауына ықпал етуі мүмкін. «Бұл құқық бұзушылықтардың көптеген шарттары» біліктіліксіздіктен, бюрократиялық аппараттан, басқару персоналының қызметіндегі қателіктерден және кемшіліктерден көрініс табады - деп атап өтті Е.С. Жигарев» [59, 53 б.].

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, деликтогенді жағдайды адамның өмірге деген асоциалдық моральдық көзқарастарымен бірге әкімшілік құқық бұзушылық жасау ниетін қалыптастыратын нақты өмір жағдайларының жиынтығы ретінде анықтауға болады.

Айта кету керек, іс жүзінде деликтогенді жағдай мен қылмыстық жағдайды ажырату өте қиын. Ұқсас жағдайлар әкімшілік құқық бұзушылықтың да, қылмыстың да жасалуына ықпал етуі мүмкін. Мысалы, ұсақ бұзақылық белгілері бар қоғамдық тәртіпті бұзу көбінесе қылмысқа айналады, яғни қылмыстық бұзақылыққа.

Кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтарының алдын алу бойынша полиция қызметінің келесі кезеңдерін бөліп көрсетуге болады:

- тұлғаның қалыптасуының жағымсыз жағдайларына кешенді әсер етуді анықтау және ұйымдастыру;
- кәмелетке толмағандармен тікелей профилактикалық жұмыс;
- деликтогенді жағдайларды анықтау және жою.

13-15 жастан 18-20 жасқа дейінгі кезең - бұл әлеуметтік жетілуге көшу, қарқынды дамудың күрделі және даулы кезеңі. Осы кезеңде жалпы білім беру аяқталады, кәсіптік бағдар беріліп, отбасы мен мектептен тыс көптеген байланыстар мен қатынастар орнатылады, «ересектер» құндылық бағдары, әлеуметтік мінез-құлық стереотиптері ортақ мүдделер негізінде танылады және қалыптасады, физиологиялық өзгерістер орын алады, өмірлік проблемалар мен қайшылықтар пайда болады, олар ересектер тарапынан қамқоршылық

жағдайында шешілуі керек.

Профилактикалық жұмыста байланыс және әсер ету әдістерін қолдану кезінде осындай «қиын» жастың ерекшеліктерін ескеру қажет. Жастың ерекшеліктері болып табылады:

- өмірлік тәжірибенің жоқтығы, осыған байланысты өздерінің байқауларының жалпыландыруына сынмен қарау;
- өзін-өзі растау нысаны және мінез-құлықты таңдауда топтық нормалардың басымдығы ретінде топтық қарым-қатынасқа деген ұмтылыс;
- беделді жасы үлкендердің және құрдастардың ықпалына оңай түсу;
- еліктеуге бейімділік;
- сәнге ерекше сезімталдық;
- эмоционалдылық және көңіл-күйдің тұрақсыздығы;
- өмірдегі белсенділігі;
- өзін-өзі бағалау дағдылары мен мінез-құлықтағы әлеуметтік шектеулердің болмауы;
- өздерінің қоғам өміріне қосатын үлесін қоғамның қажеттілігімен байланыстыруға дайын болмауы.

Бұл ерекшеліктер құқық қолдану тәжірибесінде ескерілуі керек. Біздің ойымызша, кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу және жолын кесу бойынша ішкі істер органдарының практикалық қызметінің басым бағыттары мыналар болып табылады:

1) кәмелетке толмағандардың әртүрлі жас топтарында деликтілік мінез-құлқының жалпы себептері мен құқыққа қайшы мінез-құлықтың сабақтастығына негізделген әкімшілік жауапкершілік жасына толмаған жасөспірімдер жасаған әкімшілік белгілері бар құқық бұзушылықтың профилактикалық және жолын кесу қызметіне қосу;

2) кәмелетке толмағандардың әкімшілік деликтілігін салыстырмалы түрде тәуелсіз құбылыс және тұтастай алғанда деликтіліктің құрылымдық бөлігі ретінде тану, бұл салаға біртұтас құқықтық және әдістемелік базаны қолдану, сонымен бірге кәмелетке толмаған азаматтардың құқықтық мәртебесінің бірқатар нормалары мен институттарының ерекшеліктерін ескеру;

3) кәмелетке толмағандармен жүргізілетін профилактикалық тәрбие жұмыстары процесінде азаматтардың осы санатына қосымша құқықтық кепілдіктер енгізу арқылы олардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды күшейту;

4) құқық қолдану практикасында кәмелетке толмағандарға қатысты әкімшілік жауапкершілікті саралау мен даралаудың қосымша мүмкіндіктерін, оны жүзеге асыру нысандарын пайдалану;

5) кәмелетке толмағанның тұрғылықты жеріндегі жұмыс және жетекші қызметінің (жұмыс немесе оқу) үйлесімі;

6) кәмелетке толмағандардың жеке басын түзету және теріс әсер ету көздерінің әсерін болдырмау, сондай-ақ деликтілік мінез-құлықты тудыратын жағдайларды жою бойынша жұмыстардың тіркесімі;

7) профилактикалық жұмыстарға қатысатын ұйымдардың әдістемелік

және ұйымдастырушылық өзара іс-қимылын үйлестіру;

8) кәмелетке толмағандармен жұмыс істеуге мамандандырылған полиция қызметкерлерін арнайы даярлау қажеттілігі.

Әрине, әкімшілік деликтілікке тікелей әсер ету ішкі істер органдарының құзыретіне ішінара ғана енеді. Бірақ бұл құбылыстарды көру, олардың ауқымын, тенденцияларын бағалау өз қызметтерін жоспарлау және болжау үшін, сонымен қатар кәмелетке толмағандармен жұмыс істейтін басқа атқарушы органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына уақтылы хабарлау үшін де барлық деңгейлерде және бағыттар үшін қажет.

Алдын алу міндеттерін ойдағыдай шешу үшін, ең алдымен әлеуметтендіру институттары нақты көрсетілгендей, жеке тұлғаны дамыту процесін басқаруда не және қайда жоғалғандығын анықтау қажет. Осы сұрақтарға жауап беру үшін белгілі бір адамның өткен және қазіргі кездегі өмір сүру жағдайлары туралы ақпаратты терең және жан-жақты талдау, оның оқу орнында, жұмыс орнында және қоршаған ортаның басқа түрлерінде оның ұжымдағы жағдайын (әлеуметтік мәртебесін) зерттеу қажет, сонымен қатар, әсіресе маңызды, жеке-тұлғаның психологиялық ерекшеліктері. Өкінішке орай, соңғы талап ескерту субъектілерінің тәжірибесінде жиі ескерілмейді. Бұл тәрбие берудің кейбір дерексіз, тең объектілері туралы адамдарға жалпы көзқарастың жоқтығымен байланысты. Бұл кәмелетке толмағандармен жұмыс жасауда ерекше маңызды болып табылатын тәрбиелік тәсілдерді даралануды қажет ететін психология мен педагогика заңдарын ескермеу немесе қаламау салдарынан болады.

Кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімнің қызметкері кез-келген педагогикалық құрылғыны немесе әдісті әлеуметтік ортаның көптеген факторларының әсерінен оқшаулануда қолданатыны анық. Әлеуметтік ортаның барлық жағымды немесе жағымсыз факторларын уақытында анықтау өте маңызды, жағымды жақтарды көшіріп алуға немесе арнайы сақтық режимін енгізуге ықпал ететіндерге сенім артуға болады.

Деликтілік мінез-құлқының жеке профилактикасының бір ерекшелігі - бұл жұмысқа көптеген мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдар, мекемелер, инспекциялар, оқытушы ұжымдар, жасөспірімдер мен жастар клубтары және басқа да қоғамдық бірлестіктер қатысады. Нақты осылармен кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөліністері, кәмелетке толмағандар арасындағы әкімшілік құқық бұзушылықтың алдын-алу бойынша тәрбиелік шараларды жүзеге асыруда үнемі және кең көлемде өзара әрекеттесуі қажет. Бұл бөлімдердің инспекторлары балаларды ата-аналар, басқа да отбасы мүшелері, оқу орындарының оқытушылары және т.б. тәрбиелейтінін ескере отырып, барлық әлеуметтік білім беру субъектілерінің алдын-алу және тәрбиелік әсерінің сәйкестілігіне назар аударуы керек.

Кәмелетке толмаған құқық бұзушының әлеуметтік немқұрайлылық деңгейі жоғары болған жағдайда, ол қарсы тұру мүмкін, және бұл жағдай жеке профилактикалық әсердің тактикасы мен әдістеріне, дұрыс педагогикалық позицияны таңдауға, әлеуметтік әсерді ескере отырып, осы әсер ету

құралдарын, тәсілдерін, әдістерін сараланған қолдануға жоғары талаптар қояды, кәмелетке толмаған адамның жеке басының әлеуметтік-психологиялық, жеке психологиялық және басқа сипаттамалары ескерілу тиіс. Жеке ескерту тұлғаның ішкі әлеміне, оның пайда болу психикасының құрылымына, сезімдердің, әдеттер мен ойлаудың даму механизміне терең енуді қажет етеді.

Тиімді болу үшін әкімшілік деликтілікті алдын-алу (ең алдымен маскүнемдікті, нашақорлықты, жезөкшелікті) жасөспірімдердің әлеуметтік-демографиялық, жыныстық және жас ерекшеліктерін, моральдық-психологиялық және басқа ерекшеліктерін ескере отырып жүргізілуі керек.

Тәрбиелеу әсерін дараландыру принципі профилактикалық жұмыс үшін әмбебап болып табылады. Кәмелетке толмағандардың санасына, сезімдеріне, ерік-жігеріне профилактикалық әсер ету әдістері жекелендірілген болуы керек. Кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімінің қызметкерлері кәмелетке толмағандардың арасында әкімшілік құқық бұзушылықтың алдын-алу міндеттерін шешу барысында моральдық сенімдер, сезімдер мен мінез-құлықты қалыптастыру үшін педагогикалық әдістер жүйесін және ең алдымен адамгершілік тәрбие әдістерін қолданады.

Мұндай тәсілдерге түсіндіру, салыстыру, сәйкестендіру, қарсы шығару, теріске шығару, алдын-ала сенімділік, ішкі сезімдерді жандандыру, моральдық қолдау және т.б. жатады. Жоғарыда көрсетілгендермен қатар «тоқтататын» деп аталатын әдістер қолданылады: ашуын көрсету, ирония, ескерту, айыптау, жазадан қорқу сезімін ояту және т.б.

Кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшелердің қызметкерлері мен қатар алдын-алу қызметінде басқа да субъектілері қолданатын жалпы педагогикалық әдістерге қысқаша сипаттама беру орынды болып көрінеді, Е.С. Жигарев оларды келесідей тұжырымдайды.

Осы қызметпен айналысатын барлық ұйымдар келесіні жасау қажет:

- 1) әкімшілік-деликті мінез-құлқының сипатын мұқият зерделеу;
- 2) полиция қызметкері жасөспірімге өз сезімдерін, сенімдері мен көзқарастарын білдіруге кең мүмкіндік береді;
- 3) полиция қызметкері кәмелетке толмаған құқық бұзушыға оның түсінетінін және оған көмектескісі келетінін түсінуге мүмкіндік береді;
- 4) кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімнің қызметкері кәмелетке толмағанды шақыру себебі құқыққа қарсы мінез-құлқы емес, керісінше оған көмектесу ниеті туралы пікірге ие болу үшін жасөспіріммен кездесулердің мақсаттары мен міндеттерін анықтайды;
- 5) профилактикалық әңгімелесу барысында бөлім қызметкері кәмелетке толмаған құқық бұзушыға оның мінез-құлқы тиімсіз немесе жалпыға қолайсыз болып көріну үшін үнемі әрекет етеді;
- 6) егер жеке профилактикалық әсер әлеуметтік өзара әрекеттестікке байланысты мінез-құлқты өзгертуге бағытталған болса, ескерту субъектілері қайта тәрбиелеу процесін өзгерте алады, оны тікелей әлеуметтік өзара әрекеттестікке бағыттайды (отбасына әсер етеді);
- 7) кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімнің қызметкері оның

алдын-алу процесінің аяқталуының мақсаттылығы оны жалғастырудың мақсаттылығынан асып кеткен кезде аяқтайды.

Қоғамдағы құқықты бұзатын мінез-құлықты тудыратын факторлар кәмелетке толмаған азаматтардың әкімшілік деликтілігінің пайда болуына әкеп соғады. Олардың жас тобына қатысты әрекет ету механизмі жалпы психологиялық ерекшеліктеріне, кәмелетке толмағандардың әлеуметтік және құқықтық мәртебесінің ерекшелігіне байланысты.

Осылайша, кәмелетке толмағандарға қатысты әкімшілік деликтілігін анықтау детерминанттарының әрекет ету механизмінің ерекшелігі полиция қызметкерлерінің алдын-алу бойынша әкімшілік қызметінің нысандары мен әдістерінің мазмұнын анықтайды. Олар жеке тұлғалық өзгерістерге қол жеткізуге, әлеуметтік ортаны түзетуге бағытталуы керек және жасөспірімдердің бұзылған мінез-құлқына ықпал ететін немесе тиісті міндет болған жағдайда тиісті оң әсер етпейтін адамдарға шара қолдануды міндетті элемент ретінде қамтуы керек.

2.4 Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарын алдын алу және жолын кесу жүйесінің басқа субъектілерімен ішкі істер органдарының өзара әрекеттесуі

Кәмелетке толмағандардың арасындағы қадағалаусыздық пен құқық бұзушылықтарын алдын алудың тиімділігі, олардың құқықтарын қорғау көп дәрежеде ішкі істер органдарының барлық қызметтерінің бір-бірімен және басқа да құқық қорғау органдарымен, мүдделі ведомстволармен іскерлік байланыстарын ұйымдастыруға байланысты.

Жастар ортасында жағымсыз құбылыстардың таралуына қарсы күрестің тиімділігі, олардың қызметі, жалпы және арнайы немесе жеке ескерту мәселелерінде қаншалықты нақты үйлесетіндігіне байланысты.

Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтарының алдын-алу мәселелерімен, өздерінің табиғаты мен ведомстволық тиістілігі жағынан көп мемлекеттік және қоғамдық бірлестіктер айналысады. Сондықтан ескерту субъектілерінің бір-бірінен оқшаулануы іс-әрекеттің қажетсіз қайталануына, жұмыс күші мен ресурстардың шамадан тыс жұмсалуына әкеліп соқтыруы мүмкін, нәтижесінде бүкіл ескерту жүйесінің жұмыс істемеуі мен тиімсіздігіне әкелуі мүмкін. Бұл жағдайға осы проблеманың зерттеушілері мен қатар, республикалық және жергілікті деңгейлердегі кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу жүйесінің жұмысын реттейтін барлық заңнамалық және нормативтік актілер көрсетеді.

Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу жөніндегі республикалық және аймақтық бағдарламаларды талдау өзара әрекеттесумен қатар, алдын-алу субъектілерінің қызметін үйлестіруге маңызды орын алатындығын көрсетті. Алайда, көптеген нормативтік актілерде «өзара әрекеттесу» және «үйлестіру» ұғымдары басқару элементін, функцияны немесе

басқару әдісін білдіретін ұқсас деп түсіндіріледі, біздің пікірімізше бұл даулы.

Сонымен, А.П.Коренев ішкі істер органдарында басқаруды ұйымдастыру мәселелерін қарастыра отырып, «өзара іс-қимыл дегеніміз - екі немесе одан да көп бөліністердің, жекелеген, басқаруға бағынбайтын қатысушылардың, кез-келген жалпы мәселені бірлесіп шешетін әрекеттерін өзара үйлестіру» деп атап көрсетті [61, 82 б.]. Өзара әрекеттесу іс-шараларды бірлесіп жоспарлауда, ақпарат алмасуда, іс-шараларды бірлесіп өткізуде және т.б.

А.Р. Ипакян және К.С. Геворгянның айтуынша, өзара іс-қимыл менеджменттің маңызды көріністерінің бірі, өйткені менеджмент өзі бірлескен іс-әрекеттің үйлесімділігін қамтамасыз етеді [62, 41 б.].

Бұл жағдайда А.В. Загорныйдың көзқарасы дұрыс деп есептейміз, «өзара іс-қимыл - бұл құқық бұзушылықтың алдын-алу үшін әртүрлі, тең субъектілердің келісілген бірлескен қызметі, ал үйлестіру - бұл қызметті басқару және келісушілікті қамтамасыз ететін құрал» [63, 6-7 б.].

Өзара әрекеттесу ретінде әр түрлі субъектілердің қызметін сипаттайтын негізгі белгілер мыналарды қамтиды:

- 1) қызметті мақсат, орын және уақыт бойынша үйлестіру;
- 2) құралдар мен күштерді өзара күшейтумен және бірлескен маневрмен үйлесімде субъектілердің функцияларын саралау;
- 3) іс-шаралардың бірлескен бағдарламасы мен ұйымдастыру жоспарының болуы, бірлескен ақпараттық және әдістемелік қамтылуы;
- 4) бір деңгейде өзара әрекеттесетін субъектілердің теңдігі; бұл үйлестірудің иерархиялық деңгейлерін, сонымен қатар оның негізгі (жетекші) субъектілерін бөлуді жоққа шығармайды;
- 5) нормативтік-құқықтық базаның болуы.

Көрсетілген белгілерге негізделе отырып, мынадай анықтама беруге болады: ішкі істер органдарының кәметке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу субъектілерімен өзара іс-қимылы - бұл кәметке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі мемлекеттің міндеттерін шешуге бағытталған ішкі істер органдарының және басқа да алдын алу субъектілерінің уақыты, орны, тәсілі мен мақсаты бойынша келісілген бірлескен қызметі.

Ішкі істер органдары қызметтері мен бөлімшелерінің кәметке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу бойынша ішкі ұйымдастыру деңгейінде келісілген қызметі жеткілікті толық көлемде ҚР ІІМ ведомстволық бұйрықтары мен нұсқаулықтарымен регламенттеледі және жалпы аталған белгілерге сәйкес келеді, бұл ретте осы жүйедегі орталық буын тиісті ішкі істер органының басшысы болып танылады. Нақты соған осы міндет жүктеледі және ол ішкі істер органдарының барлық қызметтерінің алдын алу күш-жігерін үйлестіруге, олардың өзара іс-қимылына дербес жауапты болады.

Бірақ ведомстваралық деңгейде өзара іс-қимылды ұйымдастыру көбінесе ведомстволық тосқауылдармен қатар, алдын алу субъектілерінің қарастырылатын қызметін басқарудың бірыңғай үйлестіру орталығының нашар жұмысымен күрделене түседі.

Алдын алу жүйесінің барлық субъектілерінің күш- жігерін біріктіруге, мүдделі мекемелер арасында ортақ және жеке мақсаттарды келісуді жүзеге асыруға, кәмелетке толмағандарды десоциализациялауға әкелетін теріс факторларды бейтараптандыруға бағытталған бірыңғай әлеуметтік саясатты жүргізуге қабілетті бірыңғай аумақтық үйлестіруші орган құру қажеттілігіне кәмелетке толмағандардың қылмыстылығымен күрес проблемаларын көптеген зерттеушілер көрсетті. Алайда, мұндай жұмысты қандай органға тапсыру керек деген бірыңғай пікір қалыптасқан жоқ [64].

Кейбір мамандар кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссияның қазіргі жүйесі осы функцияларды тиімді орындау мүмкіндігін жоғалтты деп санайды, сондықтан мұндай комиссияларды жойып жазалаушы және бақылау-қадағалау өкілеттіктер берілген ювеналды соттарға бергенді дұрыс деп көреді.

Басқалары нақты аумақтың (аудан, қала және т.б.) барлық тәрбиелік және алдын алу мәселелерін шешу үшін жауапкершілікті халыққа әлеуметтік қызмет көрсету орталықтарына жүктеуді ұсынады.

Үшіншілер, кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссиялардың қызметінде тиісті аумақтағы алдын алу субъектілеріне аудандардың (қалалардың) әкімшіліктерінің жастармен жұмыс жөніндегі бөлімдерімен бірлесіп ұйымдастырушылық басшылық жасау үшін оларға жауапкершілік жүктей отырып, резервтер көріп отыр [65].

Қазіргі кезеңде дәл осындай комиссия кәмелетке толмағандармен өзара іс-қимылды ұйымдастыру және алдын алу жұмыстарын үйлестіру орталығы немесе өзегі бола алады, өйткені ол білім беру, денсаулық сақтау, халықты әлеуметтік қорғау, білім беру саласында кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу мәселелерімен айналысатын іс жүзінде барлық мүдделі ведомстволардың өкілдерін қамтитын алқалы орган болып табылады, өз жұмысын «жұртшылықтың кең қатысуымен» [66, 174 б.], «бір мезгілде мемлекеттік орган мен қоғамдық ұйымның ерекшеліктерін қоса атқаратын орган болып табылады» [67, 368 б.].

Комиссияның үйлестіруші рөлі өте маңызды, өйткені кәмелетке толмаған құқық бұзушылармен жұмыс істеуге қатысушылардың көптеген ведомстволық мақсаттары мен міндеттері бір-біріне қайшы келеді. Әрбір ведомство "көрпелерді өзіне сүйреп апаруға", өз қызметінің маңыздылығын және басқалардың әлсіз жұмысын көрсетуге асығады және сонымен қатар өзінің "педагогикалық кемшілігін" басқа ведомствоға беруге ұмтылады.

Мұндай практика кезінде қандай да бір мемлекеттік ведомствоға ескерту жұмысын үйлестіру процесін ұйымдастыру жөніндегі өкілеттіктерді беру оның басқа ескерту субъектілерден басымдығы мен үстемдігін білдіреді, бұл тұтастай алғанда барлық ескерту жүйесінің жұмыс істеуіне теріс әсер етуі мүмкін.

Сондықтан барлық ескерту субъектілерінің өзара іс-қимылының маңыздылығын көрсете отырып, әрбір субъектіге қатаң белгіленген өкілеттіктер берілуі және ескертудің құқық нормалармен реттелетін бір бағытта жауап беруі тиіс екендігін негізге ала отырып, комиссиялардың рөлін сақтау

тұжырымдамасының авторларымен келіспеуге болмайды. Ал осы үдерістің негізгі үйлестірушісі, кәмелетке толмағандардың құқықтарын, заңды мүдделерін қорғауда және оларды қайта әлеуметтендіруде ведомствоаралық өзара іс-қимылды қамтамасыз ететін орталық барлық деңгейдегі атқарушы билік органдары жанындағы кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссиялар болуы тиіс. Бүгінгі күні олар кәмелетке толмағандардың қадағалаусыздығы мен құқық бұзушылықтарының алдын алу, олардың құқықтарын қорғау міндеттерін іске асыру бойынша түрлі ведомстволар мен ведомстволық бағынысты мекемелердің қызметін басқару, үйлестіру және бақылау функцияларын орындайтын бірыңғай мемлекеттік ведомствоаралық орган бола алады.

Кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссиялардың ішкі істер органдарымен тығыз ынтымақтастығының маңызын асыра бағалау қиын. Аудандық және қалалық ауқымдағы мұндай комиссиялар ішкі істер органдарымен бірлесіп, бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазаға сотталғандардың тәрбиелік немесе әкімшілік ықпал ету шараларына тартылған кәмелетке толмағандардың, шартты түрде сотталғандар мен жазасын өтеуден мерзімінен бұрын босатылған, арнаулы оқу-тәрбие және емдеу-тәрбие мекемелерінен қайтып оралған немесе еңбек-тәрбиелеу колонияларында жазасын өтеген кәмелетке толмағандардың мінез-құлқын бақылауды жүзеге асыруға, сондай-ақ олардың бірлескен есебін жүргізуге міндетті.

Кәмелетке толмағандардың қадағалаусыздығы мен құқық бұзушылықтарының алдын алуда кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссиялардың және ішкі істер органдарының мектепте сабақ қалдырған немесе жұмыстан босатылған және еш жерде жұмыс істемейтін, сондай-ақ арнаулы тәрбие мекемелерінен қайтып оралған жасөспірімдерді жұмысқа орналастыру жөніндегі бірлескен жұмысы ерекше орын алуы тиіс.

Кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшелермен және кәмелетке толмаған құқық бұзушыларды бейімдеу орталықтарымен бірге мұндай комиссиялар балаларды тәрбиелеу үшін қажетті жағдайларды қамтамасыз етпейтін, тәуекел тобына жататын қолайсыз отбасыларды анықтайды,

Кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшелермен қатар олар қаладағы немесе аудандағы қолайсыз отбасылардың, қадағалаусыз жасөспірімдердің есебін жүргізеді, оларды тәрбиелеуді жақсарту және оларды қадағалауды ұйымдастыру үшін қажетті шаралар қабылдайды; кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшелердің және кәмелетке толмаған құқық бұзушыларды бейімдеу орталықтарының, білім беру органдарының жұмысын мезгіл-мезгіл бақылайды; ата-анасының ауруы немесе қайтыс болуы, оларды ата-ана құқықтарынан айыру салдарынан не тиісті ата-ана бақылаусыз басқа да себептер бойынша қалған балаларды қорғаншылар мен қамқоршылардың тәрбиелеу жөніндегі міндеттерін орындауын қадағалауды

жүзеге асырады.

Кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссиялардың және ішкі істер органдарының тығыз өзара іс-қимылы кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі аудандық және қалалық комиссиялар деңгейінде ғана емес, республикалық деңгейде де мынадай ұйымдастыру-құқықтық іс-шараларды жүзеге асыруға мүмкіндік береді: әртүрлі алдын алу іс-шараларын өткізу саласында бірлесіп жоспарлау; ішкі істер органдары басшыларының және кәмелетке толмағандардың істері және олардың аудандық комиссиялар мен АІБ бірлескен жұмысының озық тәжірибесін зерделеу, талдау, қорыту және тарату; облыс аудандарына көшпелі кеңестер өткізуді ұйымдастыру, кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі аудандық комиссияларға және кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшелерге әдістемелік, материалдық-техникалық көмек көрсету.

Кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссиялардың кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшелердің учаскелік инспекторларымен бірлесіп, құқық бұзушы-оқушылар санының өсуі белгіленген мектептерде көшпелі отырыстарын өткізу тәжірибесі ішкі істер органдары мен аудандық комиссиялардың бірлескен іс-қимыл саласындағы оң сәттердің бірі болып табылады. Алайда, кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшелер қызметкерлерінің кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссияға жіберген материалдарын талдау көрсеткендей, барлық инспекторлардың ата-аналарға да, кәмелетке толмағандарға да қатысты істерді ресімдеуге адал қарамайтынын көрсетеді.

Атап айтқанда, кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссияға толық емес және толық ресімделмеген материалдар жіберіледі. Бұдан басқа, кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшелер мен кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссиялардың қарым-қатынасында олардың қызметін реттейтін нормативтік құқықтық базаның жетілдірілмеуінен көптеген қиындықтар мен кемшіліктер туындайды.

Нормативтік құқықтық базаның жетілмегендігі мүдделі органдардың үйлестірілуіне және өзара іс-қимылына, кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарымен күресті жандандыруға кедергі келтіреді және олардың іс-қимылдарының үйлесімділігіне итермелейді.

"Кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссиялар туралы" заңды қабылдаудың нақты қажеттілігі туындап отыр, ол заңнамадағы соңғы өзгерістерді ескеріп, кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссиялардың қызметін реттейтін нормативтік актілерде қайшылықтарды жойар еді. Аталған заң кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі комиссияның негізгі міндеттерін анықтауға тиіс:

- кәмелетке толмағандарға өмірдің барлық салаларында олардың

құқықтары мен заңмен қорғалатын мүдделерін іске асыруға және қорғауға жәрдемдесу;

- кәмелетке толмағандарға өмір сүру, тәрбиелеу, білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамтамасыз ету және басқа да әлеуметтік қызметтер саласында кепілдік берілген құқықтардың берілуін бақылауды ұйымдастыру;

- кәмелетке толмағандарды физикалық, психикалық, сексуалдық, психологиялық және өзге де зорлық-зомбылық түрлерінен, сондай-ақ қоғамға қарсы мінез-құлықтың түрлі түрлеріне тартудан қорғауды қамтамасыз ету шараларын қабылдау;

- әлеуметтік тәуекел тобына кіретін қадағалаусыз және панасыз қалған кәмелетке толмағандарды, кәмелетке толмағандарды асырау, тәрбиелеу және оқыту бойынша міндеттерін орындамайтын немесе олардың мінез-құлқына теріс әсер ететін кәмелетке толмағандардың ата-аналарын (заңды өкілдерін) анықтау және оңалту, осы санаттағы тұлғаларды есепке алу бойынша жұмыстарды ұйымдастыру;

- өз құзыреті шегінде кәмелетке толмағандардың қадағалаусыздығы, панасыздығы және құқық бұзушылықтарына ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтау және талдау;

- кәмелетке толмағандардың қадағалаусыздығы мен құқық бұзушылықтарының алдын алу жүйесіне кіретін мемлекеттік органдар мен мекемелердің қызметін үйлестіру;

- өз құзыреті шегінде заңмен белгіленген жауапкершілік басталатын жасқа жеткенге дейін қоғамға қауіпті және басқа да құқыққа қарсы әрекеттер жасаған кәмелетке толмағандарға қатысты материалдарды қарау;

- қоғамдық бірлестіктермен, діни ұйымдармен және азаматтармен өзара іс-қимыл жасау;

- кәмелетке толмағандарға, кәмелетке толмағандардың ата-аналарына (заңды өкілдеріне) қатысты әкімшілік юрисдикция функцияларын жүзеге асыру.

Сонымен қатар, ұсынылып отырған заңда кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссиялардың құқықтарын анықтау қажет. Келесі құқықтар берілуі мүмкін:

- мемлекеттік органдардан, жергілікті өзін-өзі басқару органдарынан, ұйымдық-құқықтық нысанына және меншік нысанына қарамастан ұйымдардан жұмысқа қажетті мәліметтерді сұрату және алу;

- қарастырылатын мәселелер бойынша ақпарат пен түсініктемелер алу үшін лауазымды тұлғаларды, мамандарды және азаматтарды шақыру;

- жұмысқа қатысу үшін мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, ұйымдық-құқықтық нысандары мен меншік нысанына қарамастан ұйымдардың өкілдерін және басқа да мүдделі тұлғаларды тарту;

- мемлекеттік органдарға, жергілікті өзін-өзі басқару органдарына, ұйымдастыру-құқықтық нысандары мен меншік нысанына қарамастан ұйымдарға кәмелетке толмағандардың құқықтары мен заңмен қорғалатын мүдделеріне қатысты мәселелер бойынша ұсыныстар беру;

- кәмелетке толмағандарды, кәмелетке толмағандардың ата-аналарын (заңды өкілдерін) және өзге де тұлғаларды қабылдауды жүргізу;

- комиссия қаулыларын орындамаған және комиссия ұсыныстарын орындау жөнінде шаралар қабылдамаған жағдайда лауазымды тұлғалар мен азаматтарды жауапкершілікке тарту туралы мәселені құзыретті органдардың алдына қою;

- сот алдында: жаза қолданбау, неғұрлым жеңіл жаза қолдану, шартты соттау және қылмыстық жауапкершілікке тартылған кәмелетке толмаған балаға қатысты заңнамада көзделген басқа да шараларды қолдану туралы, кәмелетке толмағанды жабық үлгідегі арнайы оқу-тәрбие немесе емдеу-тәрбие мекемесінен мерзімінен бұрын шығару туралы өтініш жасау; сотталған кәмелетке толмаған балаға рақымшылық жасау туралы өтініш жасау; тәрбиелеу колониясының лауазымды адамдары алдында кәмелетке толмағанның жазасын өтеу жағдайларын өзгерту және оған ҚР Қылмыстық-атқару кодексінде көзделген көтермелеу шараларын қолдану туралы өтініш жасау; құқыққа қарсы әрекет жасаған жасөспірімге ықпал ету шараларын қолдану; кәмелетке толмағанның ата-аналарына (заңды өкілдеріне), оның құқықтары мен заңмен қорғалатын мүдделерін бұзғаны үшін өзге де адамдарға ықпал ету шараларын қолдану.

Кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссия мүшелерінің комиссияның тапсырмасы бойынша онда жүрген жасөспірімдерді ұстау, тәрбиелеу және оқыту жағдайларын тексеру үшін кәмелетке толмағандардың қадағалаусыз қалуы мен құқық бұзушылықтарының алдын алудың мемлекеттік жүйесінің мекемелеріне белгіленген тәртіппен кедергісіз баруға құқығы бар.

Қазіргі уақытта ҚР Үкіметінің 2001 жылғы 11 маусымдағы қаулысымен бекітілген Кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссия туралы үлгі ереже бар.

Осы заңнамалық акт кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссия жүйесін анықтайды. Бұл жүйені құрайтындар: ведомствоаралық комиссия Қазақстан Республикасы Үкіметі жанынан, ал облыстық, қалалық, қаладағы аудандық, аудандық - тиісті жергілікті атқарушы органның (әкімдіктің) жанында құрылады, қажет болған кезде Комиссия аудан орталығынан едәуір қашықтықта орналасқан кент, ауыл (село), ауылдық (селолық) округ әкімі жанынан құрылуы мүмкін.

Комиссия келесі ықпал ету шараларын қолдана алады:

-кәмелетке толмағанға келтіріглен зиянды өтеу туралы сотқа өтініш беру;

- қорғаншылық және қамқорлық жасау органына кәмелетке толмағанды алып қою туралы өтініш беру;

- ата-аналық құқығынан айыру немесе шектеу туралы сотқа өтініш беру [68].

Кәмелетке толмағандардың құқықтық қорғалуын арттыру мақсатында мәжбүрлеу-тәрбиелік сипаттағы шараларды қолдану жөніндегі юрисдикциялық өкілеттіктер кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын

қорғау жөніндегі комиссиялардан, кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі арнайы құрылған соттарға берілгенін дұрыс деп санайтын авторлардың пікірімен келіспеу қиын.

Кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссиялар мен сот арасындағы өкілеттіктерді осындай бөлу комиссияларға Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алудың барлық жүйесінің орталық буыны ретінде үйлестіруші функцияларға неғұрлым нақты шоғырлануға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 25 желтоқсандағы № 132 "Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы" Конституциялық заңының 3-бабының 3-бөлігіне сәйкес Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі соттар құрылуы мүмкін [69]. Бұл ретте мемлекет қазақстандық ескерту жүйесі батыстан қарағанда бірнеше өзге жолмен дамығанын ескеруі тиіс. Сондықтан ювеналдық әділеттің батыс үлгілерін механикалық түрде көшіру немесе керісінше, халықаралық және отандық тәжірибеден бас тарту, бүгінгі таңда Қазақстанда қазіргі кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу жүйесінің органдарын елемей не ақталмаған қаржылық шығындарға және қазіргі бар органдардың функцияларын қайталауға әкелуі мүмкін. Немесе құқық бұзушының жауапкершілік шараларын таңдау кезінде барынша дараландыру, оның әлеуметтік оңалту жолдарын оңтайлы таңдау және оның құқықтары мен заңды мүдделерінің кепілдігінің жоғары деңгейі тиісті шамада қамтамасыз етілмейтініне әкеледі.

Демек, соттар жанынан штаттық қызметкерлердің қосымша саны бар арнайы пробация қызметін құру қосымша бюджеттік шығындарға да, сондай-ақ ондаған ескерту субъектілерінің функцияларын қайта қарау қажеттігіне де әкеп соқтырар еді.

Тергеу кезеңінде қамауға алынбаған жасөспірімдердің, айыпталушылар мен бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазалау шараларына сотталғандардың мінез-құлқын бақылау жөніндегі міндеттерді кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшелердің қызметкерлеріне заң жүзінде бекіту қажет деп ойлаймыз. Бұл ретте оларға тек бақылау функцияларын ғана емес, сондай-ақ соттарды тергеу және сот немесе жазасын өтеу кезеңінде жасөспірімнің мінез-құлқы туралы ақпаратпен қамтамасыз етуді да тапсыру керек. Кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшелер қызметкерлерінің кәмелетке толмаған адамға қандай да бір түрдегі қылмыстық жазаларды қолдану мүмкіндігі туралы пікірі не үкім шығару кезінде ескерілуі не дәлелді түрде қабылданбауы тиіс.

Бақылау функцияларын жүзеге асыра отырып және девиантты мінез-құлықты қолайсыз отбасылар мен жасөспірімдердің есебін жүргізе отырып, кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшенің инспекторы өзінің қамқорлығындағы адамдарды біледі және судьяға кәмелетке толмаған құқық бұзушының отбасылық жағдайы немесе тұру жағдайы туралы неғұрлым толық ақпарат береді.

Біздің ойымызша, болашақта кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу бөлімшелеріне басқа да жұмыстармен қатар соттардағы пробация институтының рөлін атқаруға әбден ықтимал.

Бүгінгі күні ішкі істер органдары қолданыстағы заңнамаға сәйкес кәмелетке толмағандарға қылмыстық жауапкершілік шараларын қолдану мәселелері бойынша да, сот органдарының шешімдерін орындауға және бұрын сотталған жасөспірімдерді әлеуметтік оңалтуды ұйымдастыруға қатысты мәселелер бойынша да соттармен белсенді ынтымақтасуға міндетті. Тәжірибе көрсеткендей, соттар кәмелетке толмаған қылмыскерлерге бас бостандығынан айырумен байланысты емес жауапкершілік шараларын қолданады.

Сондықтан жасөспірімге белгіленген құқық шектеудің орындалуын мерзімді бақылау қажеттілігі туындайды. Мұндай жағдайда сотта жасөспірімнің сынақ мерзімі кезеңіндегі өзінің тәртібі туралы мерзімді есептері үлкен тәрбиелік әсері бар. Алайда, бұл алдын алу шарасы көптеген өңірлерде қолданылмайды, және жасөспірімдердің көпшілігі үшін шартты түрде соттау жасалған әрекет үшін жазасыздықпен байланысты болады.

Ішкі істер органдарының ескертудің басқа субъектілерімен ынтымақтастығының аз зерттелген проблемасы олардың жабық үлгідегі және т.б. арнаулы оқу және емдеу-тәрбие мекемелерімен өзара іс-қимылы, ал көп жағдайда оның толық болмауы болып табылады.

Ішкі істер органдары қызметкерлерінің көпшілігі тұрақты бейәлеуметтік бағыттағы, жүйелі құқық бұзушылықтарға жол беретін немесе қылмыстық жауапкершілік жасына жеткенге дейін қылмыс жасаған кәмелетке толмағандарға арналған арнайы жабық оқу орындарының желісін нығайту және дамыту туралы айтты .

Бірақ кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшелердің және жабық үлгідегі арнайы оқу-тәрбие мекемелерінің әкімшіліктерінің тәрбие жұмысында сабақтастықтың қалай жүзеге асырылып жатқандығы туралы сұраққа жауап берген кезде қызметкерлердің басым көпшілігі девиантты мінез-құлықты жасөспірім арнаулы оқу орнына түскен кезде және ол оқу мекемесінен босатылған кезде ақпарат алмасу сияқты өзара іс-қимылдың нысанын ғана көрсетті. Әдетте, жасөспірім арнайы мектепте болған кезде кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшелердің қызметкерлері де, арнайы оқу орнының әкімшілігі да босатылғаннан кейін оның алдағы тағдырына қызығушылық танытпайды.

Алдын алу қызметінің қызметкерлері жасөспірімнің арнайы білім беру ұйымдарына жолдамасына медициналық айғақтар кедергі келтіретінін жиі кездестіреді. Әдетте, тұрмысы нашар отбасылардан шыққан кәмелетке толмағандардың созылмалы аурулары бар, олардың көпшілігі жасөспірімді арнайы мектепке орналастыруға тыйым салуға негіз болады. Алайда бұл аурулар мұндай жасөспірім ауыр қылмыс жасаған жағдайда, оны арнайы оқу орнына қарағанда ұстау режимі неғұрлым қатаң колонияға орналастыруға кедергі келтірмейді. Осыған байланысты кәмелетке толмаған құқық бұзушыларды осындай мекемелерге жіберуге тыйым салатын медициналық

критерийлерді таңдау қағидаты түсініксіз.

Құқық бұзушыларды дер кезінде оқшаулау мүмкіндіктерін неғұрлым тиімді пайдалану мақсатында арнайы оқу мекемесінде тиісті емдеу қамтамасыз етілген жағдайда, осы қарсы көрсетілімдер тізбесін қайта қарау қажет.

Ол үшін арнайы оқу мекемелерінің емдеу медициналық базасын кеңейту не әртүрлі аурулары бар (нашақорлық, психикалық ауытқулар және т.б.) кәмелетке толмағандар үшін мамандандырылған емдеу-тәрбие профилакторийлерін құру қажет.

Бұл проблеманы шешу үшін Қазақстан Республикасының әрбір өңірінде бұрынғыдан құрылған арнайы білім беру ұйымдарының қатарынан кемінде дамыған емдеу-медициналық базасы бар бір емдеу-тәрбие мекемесін құру қажет.

Кәмелетке толмағандарды құқықтық тәрбиелеуде, құқық бұзушылықтың себептері мен жағдайларын анықтауда ішкі істер органдарының оқу орындарымен, жұмыспен қамту қызметімен, денсаулық сақтау органдарымен, кәмелетке толмағандарға психологиялық-медициналық көмек көрсету орталықтарымен тығыз өзара байланысы мен ынтымақтастығы маңызды рөл атқарады.

Оқу орындарында өткізілетін "ескерту күндері" де тиімді болды. Оларды ұйымдастыруға кәмелетке толмағандар істері жөніндегі бөлімшелердің және басқа да полиция бөліністерінің қызметкерлері, ме-дициналық мекемелердің қызметкерлері, әлеуметтік педагогтар қатысады.

Халықты жұмыспен қамту орталығының қызметкерлерімен бірге оқуды бітірген кәмелетке толмаған құқық бұзушыларды жұмысқа орналастыру туралы мәселелер шешіледі. Көмек сұрап келген барлық жасөспірімдер ата-аналарымен Еңбек және жұмыспен қамту орталығының Үйлестіру кеңесінің отырысына шақырылады, онда нақты шешімдер қабылданады. Кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшенің бастығы осы кеңестің мүшесі болуға тиіс, бұл жұмысқа орналасу мәселелерін шешуде оң әсерін тигізер еді.

Бұдан басқа, кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшелерге құқық бұзушылықтардың алдын алуда полицияның ерікті көмекшілері елеулі көмек көрсетеді. Олардан алынған ақпарат құқық бұзушы жасөспірімдермен жеке-тәрбие жұмыстарын жүргізу кезінде пайдаланылады.

Барлық мүдделі ведомстволардың осындай бірлескен қызметі өз жемісін бере бастады, осылайша келесі іс- шаралар өзін жақсы көрсетті:

- қаланың оқу орындарында белгілі бір күндер мен уақытта азаматтарды қабылдау және оларға кәмелетке толмағандар істері жөніндегі бөлімше қызметкерлерінің заңдық кеңес беру көмегін көрсету; сынып жетекшілерінің кәмелетке толмағандар істері жөніндегі бөлімшеде есепте тұрған жасөспірімнің жеке басын зерттеу күнделігін жүргізуі;

- бас бостандығынан айырумен байланысты емес және қоғамдық тәртіпті бұзуға жол беретін жазалау шараларына сотталған жасөспірімдердің қылмыстық-атқару мекемесіне экскурсияға баруы;

- мектеп педагогтарының алдын алу жұмыстарын белсендендіру, оларға

осы көмек көрсету мақсатында нақты оқу орнына ішкі істер органдарының қызметкерлерін бекіту.

Ішкі істер органдары өз қызметінде кәмелетке толмағандарға әлеуметтік көмек көрсетуге және оларды әлеуметтік оңалту жөніндегі шаралар кешенін жүзеге асыруға арналған мемлекеттік әлеуметтік қорғау жүйесінің оқу-тәрбие мекемелері болып табылатын балалар мен жасөспірімдерге арналған әлеуметтік баспаналармен, сондай-ақ балалар үйлерімен және т. б. өзара іс-қимыл жасайды.

Ішкі істер органдарының, әлеуметтік паналардың қызметін реттейтін нормативтік құқықтық актілер жоғарыда аталған нормативтік-құқықтық актілердегі баптарды санамағанда, осы мекемелердің өзара іс-қимыл тәртібін іс жүзінде реттемейді, онда өз қызметінде олар арасында өзара іс-қимыл жасауы тиіс деп айтылған, бірақ мұндай өзара іс-қимыл нысандары туралы ештеңе айтылмаған.

Пананың қызметкерлері Ішкі істер органдарының қызметкерлеріне жеткізілген балаларды бос орындардың жоқтығынан немесе жасөспірім бұрын сотты болғандықтан қабылдаудан бас тартқан жағдайлар жиі кездеседі, демек заңнамаға сәйкес баспанаға қылмыс жасаған ретінде қабылдана алмайды. Осы проблеманың реттелмеуіне тап бола отырып, жергілікті жерлерде мүдделі қызметтер мен бөлімшелердің өзара іс-қимылының жеке ережелерін белгілеуге мәжбүр болады.

Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу саласындағы қызметті үйлестірумен байланысты оңтайлы басқару шешімдерін әзірлеу және қабылдау әлеуметтік ақпараттың нақты ұйымдастырылған жүйесі негізінде ғана мүмкін болады.

Ақпараттық-талдау базасын құру ақпарат көздерін айқындауды, ақпараттық ағындарды жіктеуді және үйлестірудің әрбір субъектісі және тұтастай бүкіл жүйе үшін оның практикалық құндылығын кейіннен айқындау мақсатында ақпараттың жалпы құрылымын әзірлеуді қамтиды.

Ақпарат көлемі оны талдау нәтижесінде құқық бұзушылықтардың жай-күйі, құрылымы мен үрдістері, құқық бұзушылықтардың қандай да бір дәрежеде алдын алумен және қоғамдық тәртіпті сақтауды нығайтумен айналысатын субъектілердің функционалдық сипаттамалары мен ресурстары туралы түсінік болуы тиіс. Бұл деректер алдын алу жұмыстарының аймақтық және ведомстволық бағыттарының өзара іс-қимылы мен түйісуін, жүргізілетін іс-шараларды бақылауды, бағалауды және түзетуді қамтамасыз етуі тиіс [70, 22-23 б.].

Мұндай ақпараттық-талдау базасы көздерінің бірі ішкі істер органдары тоқсан сайын мемлекеттік билік және басқару органдарына тиісті аумақтағы қадағалаусыздық пен құқық бұзушылықтардың, кәмелетке толмағандардың жай-күйі туралы талдау деректері болып табылады. ҚР ІІМ-нің нормативтік құжаттарына сәйкес ІІО-ның лауазымды тұлғалары кәмелетке толмағандар арасындағы қадағалаусыздық пен құқық бұзушылықтардың жай-күйі туралы мемлекеттік ұйымдарды, қоғамдық бірлестіктерді, кәсіпорындар мен оқу

орындарының әкімшіліктерін осы проблемаларды талқылау үшін қажетті көлемде тоқсан сайын хабардар етуге, сондай-ақ жасөспірімдермен тәрбие жұмысын жақсартуға байланысты іс-шараларды ұсынуға міндетті.

Алайда бұл материалдар әрдайым сапалы дайындалмайды. Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың жай-күйі туралы көптеген ақпараттық материалдарда ауданда (қалада) балалар қылмысының алдын алу бойынша жүргізілетін негізгі іс-шаралар туралы, олардың тиімділігін талдау туралы, мүдделі ведомстволар өкілдерінің іс-шараларға қатысуы туралы мәліметтер жоқ.

Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың жай-күйі туралы салыстырмалы деректер жасөспірімдер ортасында бар үрдістерді зерделемей жасалады. Ұсынылған материалдарда жасөспірімдер арасында маскүнемдікпен және уытқұмарлықпен қалыптасқан жағдайдың себептері, сондай-ақ аудандағы жағдайдың өзгеруі, маскүнемдікпен, уытқұмарлықпен, нашақорлықпен ауыратын жасөспірімдерді тексеру және емдеу, оқу орындарында тиісті насихат жүргізу, осы мәселеге бұқаралық ақпарат құралдарын тарту және "сенім телефонының", жасырын емдеу кабинеттерінің жұмысын ұйымдастыру мүмкіндігінің болуы туралы ұсыныстар жоқ.

Ақпараттық материалдар жиі баяндау сипатында болады, ал жағдайды жақсарту жөніндегі ұсынылатын шаралар мекенжайға ақпарат жіберілетін органдардың емес, ішкі істер органдары бөлімшелерінің жұмысын ұйымдастыруға көп жағдайда жатады. Жасөспірімдерді жұмысқа орналастырумен және жұмыспен қамтумен қиын жағдайда, кәсіпорындар, оқу орындары, халықты жұмыспен қамту қызметі басшыларының кәмелетке толмағандарды жұмысқа орналастыру немесе оқыту тәртібін реттейтін нормативтік құқықтық актілерді орындамағаны үшін дербес жауапкершілігі туралы мәселелер қою қажет. Кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссиямен жасөспірімдерді жұмыстан босатуды немесе мектептен шығаруды келісу қажет.

Көрсетілген кемшіліктерді жою алдын алу субъектілері арасында ақпарат алмасуды жақсартуға, бірлескен жұмыстың оңтайлы нысандары мен әдістерін таңдауға, алдын алу қызметтері қызметінің негізгі бағыттарын нақтылауға, бұрын жоспарланған іс-шараларды өткізу орны мен уақыты бойынша үйлестіруге мүмкіндік береді.

Осылайша, ішкі істер органдарының басқа алдын алу субъектілерімен өзара іс-қимылы және қызметін үйлестіру кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу және олардың құқықтарын қорғау проблемаларын кешенді шешудің қажетті шарты болып табылады. Және мұндай қызмет ақпаратты мұқият жинауға және талдауға, бір-бірін өзара ақпараттандыруға және тиісті құқықтық құралдар мен алдын алу қызметінің әдістерін келісілген таңдауға негізделген бірлескен іс-шараларды жоспарлау кезінде өкілеттіктерді нақты саралай отырып, егжей-тегжейлі құқықтық негізде негізделуге тиіс.

ҚОРЫТЫНДЫ

Кәмелетке толмағандармен жасалатын құқық бұзушылықтардың алдын алу және жолын кесу бойынша ішкі істер органдарының қызметін әкімшілік-құқықтық реттеу бойынша жүргізілген зерттеу келесі қорытындыларды тұжырымдауға мүмкіндік береді:

Диссертацияның атауында белгіленген мәселені қарау кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу және жолын кесуге байланысты істердің мазасыз жағдайына қарамастан, осы салада қандай да бір түбегейлі өзгерістер болмайтыны туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бұл объективті де, субъективті де бірқатар жағдайларға байланысты, олардың көпшілігіне осы жұмыста назар аударылды.

Зерттеу көрсеткендей, кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылығы себептерінің бірі қоғамның әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштер бойынша бөлінуінің өсуі болып табылады, ол жалпы әлеуметтік процестерді көрсетеді. Кедей және жастар ортасында бай адамдарға қалыптасқан қатпарлану, кәмелетке толмағандардың көпшілігінің тұрмысының тұрақсыздығы, көптеген жастардың материалдық мүмкіндіктерінің қарапайымдылығы, өз жағдайын тез өзгертудің көрінетін заңды перспективаларының болмауы әлеуметтік проблема болды, ол көбінесе кәмелетке толмағандар материалдық әл-ауқаттың белгілі бір деңгейіне қол жеткізудің құқыққа қарсы тәсілдерін таңдау арқылы дербес шешеді.

Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу және жолын кесу проблемасының күрделілігін ескере отырып, олардың құқық бұзушылыққа қарсы қызметінің алдын алу жүйесі мынадай қағидаттарға негізделуі тиіс: ерекше құқықтық мәртебесі бар халықтың ерекше тобы ретінде кәмелетке толмағандардың жеке басына жеке көзқарас; кәмелетке толмағандардың құқыққа қарсы қызметінің алдын алу субъектілері тарапынан құқық бұзушылықтардың алдын алу және жолын кесу саласында қолданылатын шаралардың кешенділігі.

Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу және жолын кесу жүйесін қайта ұйымдастыру құқықтық және ұйымдастыру іс-шараларын көздейді: кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу және жолын кесу мәселелерімен айналысатын ішкі істер органдары мен өзге де органдар мен мекемелердің жұмысын жақсарту үшін кәмелетке толмағандардың қадағалаусыздығы мен құқық бұзушылықтарының алдын алу жөніндегі заңнамалық және өзге де нормативтік-құқықтық негізді қалыптастыруды жалғастыру, кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссиялардың мәртебесін арттыру; кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу мен жолын кесудің әкімшілік-құқықтық тетігін дәйекті жасау қажет.

Бұл үшін кәмелетке толмағандарды құқыққа қарсы қызметке тартатын адамдарды әкімшілік жауапкершілікке тарту тетіктерін жетілдіру қажет. Бұдан басқа, бала құқықтары жөніндегі уәкіл институтын дәйекті жетілдіру орынды

болар еді. Бала құқықтары жөніндегі уәкіл кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғауға байланысты өзге де өкілеттіктерден басқа ішкі істер органдарының қызметіне, сондай-ақ кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтары мен қадағалаусыз қалуының алдын алу саласында өз өкілеттіктерін жүзеге асыратын өзге де субъектілерге бақылауды жүзеге асырар еді. Ішкі істер органдары кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу және жолын кесу саласындағы өз өкілеттіктерін іске асыра отырып, оларды осы саладағы проблемалардың мониторингі негізінде жүзеге асыруға, сондай-ақ кәмелетке толмағандар арасындағы криминогендік жағдайды жоюға бағытталған ережелер бекітілетін іс-қимылдар жоспарларын әзірлеуге тиіс; кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу және жолын кесу саласында ішкі істер органдарының бөлімшелері мен қызметтерінің қызметін оңтайландыруға қатысты ұсыныстар, сондай-ақ кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу және қадағалаусыз қалуының проблемаларымен айналысатын түрлі органдардың қайталанатын функцияларын болдырмауға бағытталған ұсыныстар енгізіледі; кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшелердің қызметін жетілдіру мақсатында ішкі істер органдары балалармен жұмыс істеу дағдылары мен тәжірибесі бар қызметкерлермен жасақтаған, сондай-ақ осы бағыт бойынша ҚР ІІМ жүйесінің білім беру мекемелерінде мамандар даярлауды жүзеге асырған жөн; қазіргі уақытта кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтары мен қадағалаусыз қалуының алдын алу және жолын кесу саласында қойылған міндеттерді шешуде кешенді тәсілді қамтамасыз ету мақсатында ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтары мен қадағалаусыз қалуының алдын алу өзге де органдарымен және мекемелерімен өзара іс-қимылын жетілдіру қажет. Ол үшін қиын өмірлік жағдайға тап болған кәмелетке толмағандармен жұмысты реттейтін бірлескен бұйрықтар қабылдау қажет. Бұдан басқа, ішкі істер органдары кәмелетке толмағандар мүддесінде олардың әлеуетін пайдалану үшін қоғамдық және қайырымдылық ұйымдарымен және азаматтық қоғамның өзге де құрылымдарымен ынтымақтастықты кеңейту орынды.

Кәмелетке толмағандардың қатысуымен әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізуді жетілдіру мақсатында Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексында кәмелетке толмағандардың қатысуымен іс жүргізуге арналған жеке тарауды орналастыру орынды болар еді. Аталған тәсіл іс жүргізіліп жатқан кәмелетке толмағандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға ықпал етеді.

Кәмелетке толмағандардың қаңғыбастығы мен қайыршылығының жолын кесу мақсатында кәмелетке толмағандарды қайыршылықпен айналысуға тартқан үшін ересектердің әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде жауаптылықты орнату өте орынды болар еді.

Кәмелетке толмағандарды маскүнемдіктің алдын алу және жолын кесу мақсатында ҚР ӘҚБтК-де кәмелетке толмағандардың қоғамдық орындарда сыра ішкені үшін жауаптылығын белгілеу орынды болар еді.

Кәмелетке толмағандар жасаған құқық бұзушылықтардың алдын алу және жолын кесу бойынша ішкі істер органдарының қызметін әкімшілік-құқықтық реттеуді зерттеу барысында жасауға болатын негізгі тұжырымдар мен ұсыныстар осындай.

Пайдалынылган әдебиеттер тізімі

1. Апарина А. Защищаем будущее // Милиция. 1999. № 4. С. 24.
2. Яссман Л.В. Психологические проблемы ранней предупреждения правонарушений несовершеннолетних: Автореф. дисс. докт. псих, наук- М., 1998. С. 17.
3. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение. Под ред. В. А. Туманова. - М., 2000 с.6;
4. Карпец И.И. Проблема преступности. - М., 1969. С. 160.
5. Еропкин М.И., Попов Л.Л., Шергин А.П. О применении штрафов за нарушение общественного порядка // Советское государство и право. 1971. № 7. С. 40 -47.
6. Саркисов Г.С. Социальная система предупреждения преступности. - Ереван, 1975. С. 40.
7. Криминология: Курс лекций / Под ред. В.Н. Бурлакова. — СПб., 1995. С. 152.
8. Аванесов Г.А. Криминология. - М, 1984. С. 235.
9. Лекарь А.Г. Профилактика преступлений. - М., 1972. С. 3
10. Дубинин Ы.И., Карпец И.И., Кудрявцев В.Н. Генетика, поведение, ответственность. - М., 1980. С. 26.
11. Игошев К.Е., Шмаров И.В. Социальные аспекты предупреждения правонарушений. - М., 1980. С. 20.
12. Сахаров А.Б. Методологические, методические и организационные проблемы социального планирования борьбы с преступностью и предупреждение преступлений // Вопросы борьбы с преступностью. - М., 1980. С. 8.
13. Додин Е.В. Административная деликтология в системе юридической науки // Советское государство и право. 1991. № 12. С. 32.
14. Кудрявцев В.Н. Причины правонарушений. — М., 1976. С. 48.
15. Криминология / Под ред. И.И. Карпеца, В.Е. Эминова- М., 1992. С. 16.
16. Миньковский Г.М. Предмет криминологического предупреждения преступлений и некоторые проблемы ее эффективности // Вопросы борьбы с преступностью. - М., 1972. Вып. 17. С. 18-20.
17. Миньковский Г.М. Криминология. - М., 1976. С. 300.
18. Бочарова В.Г. О некоторых методологических подходах к пониманию целостного процесса социализации, воспитания и развития личности // Теория и практика социальной работы: отечественный и зарубежный опыт. - М., 1993. Т. 1.С. 11.
19. Игошев К.Е. Профилактика преступлений: теоретический и практический аспекты // Советское государство и право. 1977. № 6. С. 91.
20. Масленников М.Я. Порядок применения административных взысканий: Практическое руководство. - Тверь, 1995. С. 106.
21. Блувштейн Ю.Д., Зырин М.И., Романов В.В. Профилактика преступлений. - Минск, 1986. С. 49.
22. Алексеев С.С. Общая теория права. В 2 т. Т. 1. -М, 1982. С. 291.

23. Лазарев В.В., Попов Л.Л., Розин Л.М. Правовые основы обеспечения общественного порядка. - М., 1967. С. 62.

24. «Ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі учаскелік полиция инспекторларының қызметін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы № 1098 бұйрығы.

25. Портнов И.П. Профилактика преступлений в милицейской практике // Государство и право. 1995. № 4. С.35.

26. Огородников В.В. О состоянии и мерах совершенствования деятельности подразделений милиции общественной безопасности по борьбе с преступностью // Вопросы совершенствования работы подразделений милиции общественной безопасности.-М., 1994. С. 16.

27. «Учаскелік полиция пунктiнiң жұмысын ұйымдастыруға жауапты учаскелік полиция инспекторларының, учаскелік полиция инспекторлары мен олардың көмекшілерінің қызметін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы № 1095 бұйрығы.

28. Забрянский Г. И. Наказание несовершеннолетних и его региональные особенности: статистико-криминологическое исследование / Г. И. Забрянский. — М.: Рудомино, 2004 – 264 с.

29. Коклюхин, В.В. Отклоняющееся поведение. Поиск моделей. Актуальные проблемы борьбы с антиобщественным поведением. М.:ИНФРА-М, 2011.250с.

30. Милер А.И. Противоправное поведение несовершеннолетних: генезис и ранняя профилактика. Киев, 1982.-149с.

31. Кудрявцев В.Н. Борьба мотивов в преступном поведении. М., 2007. 29с.

32. Курс советского уголовного права / А. А.Пионтковский. – М., 1970. 74с.

33. Афанасьев В.С. Девиантное поведение несовершеннолетних: социологическая характеристика состояния и механизма детерминации // Актуальные проблемы социологии девиантного поведения и социального контроля. -М., 1992. С. 59

34. Кобец Н. Г. Предупреждение правонарушений в коллективе: Вопросы теории и практики. М.: Юридическая литература, 1982, с. 38)

35. Овчинский В.С. К вопросу об отклоняющемся и антиобщественной поведении несовершеннолетних. Омск, 1977. 48 с.

36. Лунев А.Е. Административная ответственность за правонарушения. - М, 1961. С. 186.

37. Гальперин И.М. Наказание: социальные функции, практика применения - М, 1983. С. 159.

38. Долгова А.И. Криминология - М, 2001. С. 84

39. Демидов Ю.А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве - М, 1975. С. 128

40. Кузнецова Н.Ф. Криминология - М, 2004 С. 99
41. Жетписбаев Б. А., Айтпаева А. К. Концептуально-теоретические проблемы девиантного поведения и правовой социализации несовершеннолетних в Республике Казахстан.— Алматы 2008.— С. 10.
42. Жетписбаев Б. А. Административно-правовые меры профилактики и пресечения правонарушений несовершеннолетних.— Алматы: Академия труда и социальных отношений, 1998.— 90 с. С. 35.
43. Бахрах Д.Н. Административное право. - М., 1993. С. 182.
44. Основы управления.-М., 1986. С. 161.
45. Игошев К.Е., Шмаров И.В. Социальные аспекты предупреждения правонарушений. - М., 1970. С. 21.
46. Лопушанский Ф.А. Теоретические проблемы предупреждения правонарушений несовершеннолетних.-Киев, 1977. С. 186.
47. Андреев Н.А. Методы убеждения и принуждения в деятельности органов внутренних дел по профилактике правонарушений несовершеннолетних: Дисс. канд. юрид. наук. - М., 1982. С. 49-50.
48. Беличева С.А. Дети и семьи группы риска как объекты социальной предупреждения // Социальные и правовые вопросы предупреждения правонарушений несовершеннолетних. - М., 1993. С. 84.
49. Раттер М. Помощь трудным детям. - М, 1987. С. 123.
50. Карпец И.И. Наказание: социальные, правовые и криминологические проблемы. - М., 1973. С. 34; Студеникина М.С. Соотношение административного принуждения и юридической ответственности // Советское государство и право. 1960. № 10. С. 22.
51. Попов Л.Л., Шергин А.П. Классификация мер административного принуждения // Правоведение. 1968. № 5. С. 42.
52. Лозбяков В.П., Овчинский С.С. Административно-правовые меры предупреждения преступлений. - М., 1978. С. 71.
53. Огурков Ы.А. О некоторых философских аспектах сферы принуждения // Правоведение. 1968. № 5. С. 38.
54. Бондаренко Г.П. Административная ответственность в СССР — Львов. 1975. С. 43.
55. Бахрах Д.Н. Административное право. -М, 1993.С. 185.
56. «Пробация туралы» 2016 жылғы 30 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Заңы
57. Миньковский Г.М. Основные направления и этапы развития исследования проблемы борьбы с преступностью несовершеннолетних // Вопросы борьбы с преступностью. - М., 1974. С. 40.
58. Заморин А.К., Лелеков В.А. Региональные исследования проблемы преступности несовершеннолетних с применением автоматизированных информационно-аналитических систем // Социальные и правовые вопросы предупреждения правонарушений несовершеннолетних. - М., 1993. С.42.
59. Жигарев Е.С. Административная деликтность несовершеннолетних: понятие, виды и ее предупреждение. - М., 1992. С. 53.

60. Макшанцева Н.В. Отклоняющееся поведение несовершеннолетних // Социальные и правовые вопросы предупреждения правонарушений несовершеннолетних. - М., 1993. С. 109.
61. Коренев А.П. Основы управления в ОВД. - М., 1996. С. 82.
62. Ипакян А.П., Геворкян К.С. Взаимодействие как управленческая категория // Актуальные проблемы совершенствования деятельности штабных подразделений органов внутренних дел. - М., 1998. С. 41.
63. Загорный А.В. Координация деятельности ОВД с другими государственными органами и общественными организациями в предупреждении правонарушений и укреплении общественного порядка. - М., 1981. С. 6-7 .
64. Кустова М.В. Проблемы функционирования специальных органов по делам о правонарушениях несовершеннолетних // Правоведение. 1993. № 3. С. 76-82; Сысоев С.А. Административно-правовая предупреждение преступности несовершеннолетних. М., 1992. С. 23; Василенко Н. Малолетние преступники // Милиция. 1993. № 8. С. 6.
65. Дмитриевский Р.С. Вовлечение несовершеннолетних в преступную деятельность: Автореф. дисс. канд. юрид. наук. - М., 1995. С. 25. ¹¹⁷ См.: Абызов Р.М. Типологические проблемы личностных деформаций несовершеннолетних преступников и их предупреждение: Автореф. дисс. канд., юрид. наук. - М., 1996. С. 14.
66. Лопушанский Ф.А. Теоретические проблемы предупреждения правонарушений несовершеннолетних. - Киев, 1977. С. 174.
67. Болдырев Е.В. Меры предупреждения правонарушений несовершеннолетних в СССР. -М., 1964. С. 368.
68. «Кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссия туралы үлгі ережені бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2001 жылғы 11 маусымдағы қаулысы.
69. «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 25 желтоқсандағы № 132 Конституциялық заң
70. Миньковский В.М. Проблемы информационного обеспечения социального механизма действия правовых норм, регулирующих предупреждение правонарушений (правовые проблемы). — М., 1977. С. 22-23.
71. «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі № 591 Заңы.